

A Critique and Report of Arabic Verses of the Letters of Ayn al-Quzat Hamedani

Saeed Taheri*

Ahmad Khatami**

Abstract

Due to their simple language and pedagogical structure, the letters of Ayn al-Quzat Hamedani, have always been a source of reflection to help researchers and scholars find their way to the themes and principles of mysticism. Since Ayn al-Quzat Hamedani used 204 Arabic verses in these letters - without regard to repetitive ones- we should know the names of Arabic poets and his familiar and favorite divans, from which he selected many Arabic verses and included them in the letters to develop an accurate understanding of his thoughts. The Arabic verses in the text of the letters in many cases differ from the original text, and in some cases, they are inserted incorrectly into the text. The present study tries to refer to the original Arabic texts to name the main poet of the verses and the cases that have been distorted by mentioning their different forms. Among the Arabic texts, Ayn al-Quzat Hamedani is more interested in critical texts and words, and his knowledge of Arabic literature is mostly limited to these sources as well as the educational sources of the old schools. The Arabic verses he included in his letters are mentioned as examples in most dictionaries and critical texts. Among the Arab poets, Ayn al-Quzat Hamedani was more interested in the Iranian Arabic-writing poets such as Abivardi and the poets of Mukhadarm and early Islam poets, besides Mutnabi and Umar ibn Abi Rabia.

1. Introduction

Islamic philosophers and scientists have access to a wealth of valuable resources thanks to the rise of Islam and *the Qur'an's* central role. This miraculous text has demonstrated a variety of functions. One of these functions is mysticism, which has long been associated with many well-known Islamic scientists and poets. Abul Ma'ali Abdullah bin Muhammad bin Ali Hamadani, also known as Ayn al-Quzat, was one of these genuine mystics who died in a mystical manner. The book *Preludes* contains Ayn al-Quzat's main ideas, the pamphlet-like book "*Letters*", written in simple language and with references to Qur'anic verses as well as Persian and Arabic poetry, which is sufficient to understand his thoughts. But because the author wrote this work separately and haphazardly while experiencing ups and downs in his life, it has authoring flaws that frequently resulted in numerous abrogation and mistakes (as cited in Hasani & Mansouri, 2013).

The copies that the proofreaders used to correct the letters all belong to the 7th century AH and later, and the 159 letters that are available to us now do not include all the letters because Ayn al-Quzat in the book *Preludes* explicitly said that their total was more than a few volumes. This means that the text of the letters has been confused and edited from various angles (Hassani & Mansouri, 2013). One of the confusions of the text of the letters, despite the determination of the proofreaders to present a sophisticated text, is related to the Arabic verses, which have been written in various aspects.

Due to the scribes' lack of Arabic language proficiency and the letters' dispersed copies, many of the Arabic verses cited in them were altered and rendered meaningless, making them

---

* PhD Student of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

** Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran (Corresponding Author Email: a_khatami@sbu.ac.ir)

useless today. On the other hand, learning about the major poets who contributed to these verses, the texts they referenced, and the narratives and events that led to them can help the reader comprehend the author's mindset and points of interest in addition to elucidating the precise and original form of these verses.

2. Review of the Literature

The referencing of Arabic verses has traditionally been done in the context of texts such as *Marzban-nameh*, *Kelile va Demne*, and *Tarikh Jahangosha*, and it remains a common practice. In recent years, Saeed Waez has referenced the Arabic verses of Ain al-Qodat letters up to the middle of the second volume in two issues (Waez, 2004a,b). However, the continuation of his work has unfortunately not been published. Waez consulted many sources in his research and was successful in extracting the correct form of the verses and their main poet in many cases. Nevertheless, since his research only progressed to the middle of the book, and there were differences regarding the number of verses and the contents surrounding them, it was deemed necessary to start from the beginning of the book and find the original and correct form of the verses from Arabic texts. It is important to quote the name of the poet and any important content surrounding these verses so that the reader has access to a correct version of these verses.

3. Methodology

Since Ayn al-Quzat passed away young and was unable to use additional Arabic sources, the Arabic verses in the letters have special requirements and, based on their quantity, are from a wide range of poets. As a result, one cannot rely on a small number of sources when looking for the proper format of verses and the names of their poets. In order to find the references of these verses, first, fifteen to twenty primary and comprehensive sources such as *Aghani*, *Damiya al-Qasr and Osrat'e Ahl al-Asr*, *Yatimah al-Dahr*, and *Al-dorr'o Al-Farid* by Al-Mustasim, which are related to the history of Arabic literature and have narrated a large volume of poems, were selected. Then, by finding the verses or the names of their poets or a different version of them, the primary and trustworthy sources, such as the poets' divans or other sources, have been referred to ensure the recording and the poet's name. The authors have made an effort to direct the reader toward an accurate representation of the poem or its poet. Although a number of primary and comprehensive sources were used to begin the work to look for verses, no special classification was made to gain confidence and continue the search, and the authors' objective during the work was to find more sources for verses. Every text, treatise, and epitome that could have aided the authors in this way has thus been consulted. In some cases, internet sources have been used, but everything discovered using this technique has been cross-referenced with trustworthy printed sources, leaving no room for doubt as to the verse's authenticity.

4. Results

There are 204 complete Arabic verses (not counting repeated verses) in the text of the letters, some of which have been mistranslated due to the scribes' summary writing and lack of knowledge of Arabic (as cited in Osiran, & Monzavi, 1983, vol. 1, p. 313, line 2 and vol. 2, p. 471, line 15) or are among other verses and do not have a specific author (*ibid.*, vol. 1, p. 175, line 1; vol. 1, p. 183, line 13; vol. 1, p. 342, line 13; Vol. 2, p. 31, line 6; Vol. 2, p. 112, line 13; Vol. 2, p. 122, line 6 and Vol. 2, p. 12, line 12). As a result, these verses frequently lack literary imagery and suffer from the same fate as the Persian poem written by a non-Persian speaker. And it has become impossible to trace them in Arabic sources that tend to quote

Jahili verses or verses with strange words and special grammatical and rhetorical points (ibid., vol. 1, p. 372, line 11; vol. 2, p. 30, line 15 and Volume 2, page 425, line 1).

The majority of these 204 verses, along with everything else that has been discovered from that time period, were written by Jahiliyyah and Mukhadram poets, with the remaining verses being the creations of Iranian poets who wrote Arabic poetry as well as famous Arab poets.

Keywords: Ain Al-Qudat Hamedani, the Letters, References, Arabic Verses.

نقد و معرفی منابع ابیات عربی نامه‌های عین‌القضات همدانی

سعید طاهری،* احمد خاتمی**

چکیده

بیان مسئله: نامه‌های عین‌القضات همدانی با توجه به زبان ساده و ساختار درس‌گونه آنها در راه‌یابی محققان و پژوهشگران به مسائل و مبادی عرفان همواره محل تأمل بوده است. عین‌القضات همدانی در این نامه‌ها از ۲۰۴ بیت عربی، بدون شمارش ابیات تکراری، بهره برده است؛ به همین سبب، برای شناخت دقیق‌تر اندیشه او، بهتر است نام شاعران عربی و دیوان‌های مأنوس و محبوب وی - که ابیات عربی بسیاری را از آنها انتخاب کرده و در نامه‌ها گنجانده است - را شناخت. ابیات عربی مندرج در متن نامه‌ها در بسیاری اوقات با صورت اصلی آنها متفاوت است و گاهی نیز به صورتی نادرست در متن درج شده است.

روش: نویسندگان مقاله در پی آن بوده‌اند تا با رجوع به متون اصلی عربی، سراینده اصلی ابیات و نیز ابیات تحریف و تصحیف شده را با ذکر صورت‌های متفاوتشان ذکر کنند.

یافته‌ها و نتایج: عین‌القضات همدانی در میان متون عربی، به متون نقد و لغت علاقه خاص‌تری دارد و اطلاع و دانش وی از ادبیات عرب بیشتر به این شاخه و نیز به منابع آموزشی مدارس قدیم محصور بوده است. ابیات عربی که وی در نامه‌های خود گنجانده، در بیشتر لغت‌نامه‌ها و متون نقد برای مثال ذکر شده است و غیر از این، وی در میان شاعران عربی، در کنار متنبی و عمر بن ابی‌ربیع، بیشتر به ایرانیان عربی‌سرا مثل ابیوردی و شاعران مخضرم و صدر اسلام توجه دارد.

واژه‌های کلیدی

عین‌القضات همدانی؛ نامه‌ها؛ مأخذیابی؛ ابیات عربی

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران، msaeed.taheri@gmail.com

** استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، a_khatami@sbu.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۱/۲۰

تاریخ وصول: ۱۴۰۱/۱۱/۱۲

۱- مقدمه

ظهور اسلام و حضور قرآن در مرکز آن با کارکردهای گوناگون این متن اعجاز‌آمیز توانسته است آبشخورهای زلالی از خود برای سیراب کردن فیلسوفان و دانشمندان اسلامی روان کند. عرفان یکی از این سرچشمه‌هاست؛ از دیرباز بسیاری از دانشمندان و شاعران برجسته اسلامی به عرفان شناخته شده‌اند و عرفان توانسته است با فضاهای وسیعی که برای تعالی انسان در جهت شناخت هرچه بهتر چیستی انسان و جهان فراهم کند، به نوعی از آیین و باور زندگی تبدیل شود. همه آنچه ما با عنوان علم می‌شناسیم، در نزد عارفان به سه عنوان «علم بالله»، «علم من الله» و «علم مع الله» (السلمی، ۱۴۱۹: ۱۷۴) تقسیم می‌شود. ساخت درونی عرفان به گونه‌ای است که هر که به عرفان می‌گراییده، عارفانه می‌اندیشیده، عارفانه می‌زیسته و عارفانه نیز از جهان رخت برمی‌بسته است.

یکی از این عارفان راستین که عارفانه اندیشیده و عارفانه نیز جان تسلیم کرده، ابوالمعالی عبدالله بن محمد بن علی میانجی همدانی، معروف به عین‌القضات است که در نزد حکیمانی مانند امام عمر خیام نیشابوری و احمد غزالی درس آموخته است. او در ادب عرفانی صاحب آثار درخشانی مانند *تمهیدات*، *زبدۃ الحقائق*، *شکوی الغریب*، *رساله جمالی* و *نامه‌هاست*. هریک از این آثار ویژگی‌های خاص خود را دارند؛ عین‌القضات در همه آنها بدیهیات پیش از خود در عرفان را به چالش کشیده است. اندیشه اصلی و پرداخته عین‌القضات از *تمهیدات* به دست می‌آید؛ اما *نامه‌های* نوشته شده به تنی چند از شاگردان مستعد و معتمدش که با ساختاری جزوه‌مانند و به زبانی ساده، با استشهاد به آیات قرآن و اشعار فارسی و عربی به نگارش درآمده است نیز در شناخت اندیشه‌های وی بسیار سودمند است. البته این سادگی و صمیمت زبان *نامه‌ها* تنها از سر مهارت او در انتقال مفاهیم است و نباید آن را به کم‌اهمیتی یا پاره‌پاره بودن آنها نسبت داد؛ زیرا در مآخذیابی ابیات عربی شواهدی به دست ما افتاد که نشان می‌دهد وی برای نوشتن *نامه‌ها* وقت صرف می‌کرده و نگارش آنها را سرسری نمی‌انگاشته است. از سوی دیگر، چون این *نامه‌ها* به صورتی مجزا و پراکنده در فراز و فرودهای زندگی مؤلف به تألیف درآمده است، از تعقید و ضعف تألیف نیز بی‌بهره نیست (انوار، ۱۳۷۹: ۱۲۱؛ به نقل از حسنی و منصور، ۱۳۹۲: ۲)؛ به گونه‌ای که در شواهد بسیاری، به تشتت نسخ و اشتباه ناسخان انجامیده است.

۱-۱- گزارش و بررسی ابیات عربی *نامه‌های عین‌القضات*

آثاری که از عین‌القضات باقی مانده، خوشبختانه تصحیح شده و در دسترس محققان قرار گرفته است؛ اما چون بهره‌گیری از یک متن، به‌ویژه متنی عرفانی که وجوه گوناگون دارد، در کی صحیح از حال و هوای مؤلف می‌طلبد، آشنایی با ریزه‌کاری‌های متن و علایق مؤلف می‌تواند خواننده را تا حد زیادی برای نزدیک شدن به محتوای متن یاری کند. از سوی دیگر تمام نسخه‌هایی که مصححان برای تصحیح *نامه‌ها* از آنها بهره برده‌اند، همگی متعلق به قرن هفتم به بعدند و ۱۵۹ *نامه‌ای* که اکنون در دسترس ماست، همه *نامه‌ها* نیست. عین‌القضات نیز در *تمهیدات* به روشنی گفته که مجموع آنها بیش از چند جلد بوده است (همدانی، ۱۳۸۶: ۱۵)؛ در نتیجه متن *نامه‌ها* از زوایای گوناگونی دچار آشفستگی و تصحیف شده است (حسنی و منصور، ۱۳۹۲: ۳). یکی از آشفستگی‌های متن *نامه‌ها* با وجود عزم جزم مصححان برای ارائه متنی پیراسته، مربوط به ابیات عربی موجود در *نامه‌هاست* که از جنبه‌های گوناگونی دچار تصحیف شده‌اند. بسیاری از ابیات عربی منقول در *نامه‌ها* به دلیل ناآشنایی ناسخان با زبان عربی و نیز آشفته و پراکنده بودن نسخه‌های *نامه‌ها*، دچار انحراف و تغییر شده است؛ در نتیجه نمی‌توان از آنها بهره‌ای برد و معنایی از آنها حاصل نمی‌شود. از سوی

دیگر، آشنایی با شاعران اصلی این ابیات و متونی که آنها را نقل کرده‌اند و داستان‌ها و وقایعی که در پشت آنها وجود دارد، می‌تواند علاوه بر روشن کردن صورت صحیح و اصلی این ابیات، خواننده را در درک حال و هوای مؤلف و علایقش یاری کند. ردیابی ابیات عربی با در نظر گرفتن این جنبه از کار، نشان می‌دهد که صاحب نامه‌ها به آنچه می‌نوشته تسلط داشته است و هرچه در نوشته‌هایش اظهار کرده، از سر مطالعه و تفکر بوده است. وی همواره منابع مختلفی مانند *احیاء علوم الدین* غزالی و *حلیة الأولیاء* اصفهانی را در مطالعه داشته است؛ به گونه‌ای که یک نگاه اجمالی به آیات و احادیث مضبوط در هر سه متن نشان می‌دهد که *عین‌القضات* / *احیاء* راه ویژه به شکل کتابی درسی مطالعه کرده و از بهره‌گیری از آموزه‌های منابع مهم عرفان و حدیث غافل نبوده است؛ برای مثال، مقایسه احادیث و روایاتی که *عین‌القضات* در نامه‌ها آورده است با احادیث *احیاء غزالی* و *حلیة الأولیاء* اصفهانی بیانگر این پیروی *عین‌القضات* است؛ به گونه‌ای که کمتر حدیث و روایت معروفی در نامه‌ها هست که در *احیاء* نیامده باشد.

نیز در بسیاری اوقات، محتوای نامه با ذکر احادیث و آیات و داستان‌هایی که پیش و پس بیت عربی قرار گرفته، به صورت یک متن تودرتو درآمده است که هر خواننده‌ای با توجه به میزان دانش و نبوغش می‌تواند از آن بهره‌گیرد. بیشتر ابیات و احادیث استفاده شده *عین‌القضات*، در متون عربی به صورتی سلسله‌وار محل بحث و توجه بوده است و این نشان می‌دهد که نویسنده از جریان افکار و آرا غافل نبوده و همواره در محل برخورد آرا قرار داشته است.

در متن نامه‌ها، در مجموع ۲۰۴ بیت کامل عربی، بدون شمارش ابیات تکراری آمده است. از این ۲۰۴ بیت، تعدادی به سبب تصرف کاتبان و بی‌اطلاعی آنان از زبان عربی مسخ و تحریف شده‌اند (همدانی، ۱۳۶۲: ج ۱: ۳۱۳، سطر ۲ و ج ۲: ۴۷۱، س ۱۵) و یا جزو ابیات سایر هستند و سراینده مشخصی ندارند (همان، ج ۱: ۱۷۵، س ۱؛ ج ۱: ۱۸۳، س ۱۳؛ ج ۱: ۳۴۲، س ۱۳؛ ج ۲: ۳۱، س ۶؛ ج ۲: ۱۱۲، س ۱۳؛ ج ۲: ۱۲۲، س ۶ و ج ۲: ۱۲، س ۱۲) و یا سروده ایرانیان عربی‌سرا هستند و همان بلایی که بر سر سروده فارسی یک غیرفارسی‌زبان می‌آید، بر سر این ابیات هم آمده است؛ به همین سبب از وجهه ادبی غالباً بی‌بهره‌اند و ردیابی آنها در منابع عربی - که بیشتر به نقل ابیات جاهلی یا ایاتی پرداخته‌اند که لغات غریب و نکات دستوری و بلاغی خاص دارد - غیرممکن شده است (همان، ج ۱: ۳۷۲، س ۱۱؛ ج ۲: ۳۰، س ۱۵ و ج ۲: ۴۲۵، س ۱).

سرایندگان بخش اعظم این ۲۰۴ بیت - البته هرچه از آنها یافت شده است - از شاعران جاهلی و مخضرم‌اند و بقیه از ایرانیان عربی‌سرا و شاعران نامدار عرب هستند. در ادامه نام سرایندگان، با نشانی بیشان در نامه‌ها به ترتیب ذکر می‌شود:

کثیر عزه (همان، ج ۱: ۱۹، سطر ۱۹ و ج ۳: ۳۲۱، س ۸)؛ مجنون بنی‌عامر (همان، ج ۱: ۲۲، س ۱۵)؛ ابن‌غلبون الصوری (همان، ج ۱: ۲۳، س ۲)؛ ابن‌الأعرابی (همان، ج ۱: ۴۴، س ۱۴)؛ ابن‌عَثمَة الضَّبِّي (همان، ج ۱: ۵۰، س ۴)؛ علی بن ابی‌طالب (ع) (همان، ج ۱: ۵۷، س ۷)؛ امرؤالقیس الکندی (همان، ج ۱: ۸۸، س ۶)؛ ابراهیم ادهم (همان، ج ۱: ۹۶، س ۹)؛ ابوالمظفر الأبیوردی (همان، ج ۱: ۱۰۵، س ۱۷؛ ج ۲: ۲۴، س ۱۱؛ ج ۲: ۳۰، س ۱۰؛ ج ۲: ۱۲۱، س ۱۴؛ ج ۲: ۲۷۷، س ۳ و ج ۲: ۴۲۳، س ۸)؛ شمعلة بن طیسلة (همان، ج ۱: ۱۲۳، س ۹)؛ سهم بن حنظلة الغنوی (همان، ج ۱: ۱۲۳، س ۱۳)؛ ابوالحسین مهیار بن مرزویة الکاتب (همان، ج ۱: ۱۲۹، س ۸)؛ ابن عبدکان (همان، ج ۱: ۱۳۴، س ۴)؛ امیة بن ابی‌الصلت (ج ۱: ۱۴۴، س ۶)؛ متنبی (همان، ج ۱: ۱۵۵، س ۱۱؛ ج ۱: ۲۴۷، س ۶؛ ج ۱: ۲۸۳، س ۳؛ ج ۱: ۴۶۲، س ۴؛ ج ۲: ۲۰۱، س ۱۰؛ ج ۲: ۲۷۰، س ۱۲؛ ج ۳: ۳۲۵، س ۸ و ج ۳: ۳۲۵، س ۱۰)؛ ابوتمام (همان، ج ۱: ۲۰۱، س ۹؛ ج ۲: ۵۸،

س ۴ و ج ۲: ۲۷۷، س ۱۶؛ بشر بن ابي خازم (همان، ج ۱: ۲۰۹، س ۹)؛ عبدالله بن عبدنهم (همان، ج ۱: ۲۳۰، س ۱۰)؛
 نهار بن توسعه الشكري (همان، ج ۱: ۲۴۳، س ۱۶)؛ شبلي (همان، ج ۱: ۲۴۵، س ۱)؛ غاوی بن ظالم السلمي (همان، ج ۱: ۲۸۷، س ۳)؛ هدبة بن الخشرم (همان، ج ۱: ۳۰۴، س ۱۲)؛ علی بن الجهم (همان، ج ۱: ۳۰۵، س ۱۰ و ج ۱: ۴۱۱، س ۹)؛
 يزيد بن الطثريه (همان، ج ۱: ۳۰۵، س ۱۲)؛ أرتاة بن سهية المری (همان، ج ۱: ۳۳۶، س ۲)؛ عبدالله بن طاهر (همان، ج ۱: ۳۴۰، س ۱۵)؛ ربيعة بن ثابت الرقي الغاوی (همان، ج ۱: ۳۴۵، س ۱)؛ عروة بن حزام العذري (همان، ج ۱: ۳۴۶، س ۵)؛
 ابوائل شقيق بن سلمة الأسدي (همان، ج ۱: ۳۵۵، س ۱)؛ حلاج (همان، ج ۱: ۳۶۰، س ۱۰)؛ ج ۲: ۱۷۸، س ۱۰ و ج ۲: ۴۶۶، س ۱۴)؛ علی بن غدیر الغنوی (همان، ج ۱: ۳۶۲، س ۱۳)؛ ابی نواس (همان، ج ۱: ۳۶۵، س ۱۲)؛
 بديع الزمان همدانی (همان، ج ۱: ۳۸۳، س ۱۲ و ج ۱: ۴۴۴، س ۱۳)؛ ابی الفتح بستی (همان، ج ۱: ۳۹۷، س ۳)؛ ابن المعتز (همان، ج ۱: ۳۹۷، س ۷)؛ ج ۱: ۴۲۰، س ۱۱ و ج ۲: ۱۳۳، س ۱۰)؛ ابراهيم بن المهدي (همان، ج ۱: ۴۱۳، س ۸)؛
 فرزدق (همان، ج ۱: ۴۲۰، س ۸ و ج ۳: ۲۸۲، س ۱)؛ أم فروة الغطفانية (همان، ج ۱: ۴۲۰، س ۱۴)؛ أبی دؤاد بن حریز الیادی (همان، ج ۱: ۴۲۲، س ۱)؛ العرجی (همان، ج ۱: ۴۵۵، س ۱۶ و ج ۲: ۱۳۳، س ۶)؛ عمر بن أبی ربيعة (همان، ج ۱: ۴۵۶، س ۵)؛
 ج ۲: ۱۸۹، س ۱ و ج ۳: ۴۴۰، س ۱۰)؛ ابن نباتة المصری (همان، ج ۱: ۴۶۹، س ۱۷)؛ يزيد بن عمرو الطائي (همان، ج ۱: ۴۷۰، س ۷)؛ ابوالشيص الخزاعي (همان، ج ۲: ۳۰، س ۱۳)؛ خالد بن يزيد بن معاوية (همان، ج ۲: ۳۱، س ۹)؛
 ج ۲: ۳۱، س ۱۲)؛ حسين بن علی بن أبی طالب (ع) (همان، ج ۲: ۳۲، س ۱)؛ شداد بن أسود بن شعوب اللیثی (همان، ج ۲: ۳۷، س ۹)؛
 ديك الجن (همان، ج ۲: ۳۷، س ۱۲)؛ ابی العلاء معری (همان، ج ۲: ۳۸، س ۲)؛ بحتري (همان، ج ۲: ۳۸، س ۵ و ج ۳: ۳۳۲، س ۲)؛
 امام شافعی (همان، ج ۲: ۵۸، س ۳ و ج ۲: ۳۵۶، س ۱۶)؛ تميم بن المعز لدين الله الفاطمي (همان، ج ۲: ۷۰، س ۲)؛
 جعفر بن علبنة الحارثي (همان، ج ۲: ۱۱۶، س ۱۲)؛ حطيئه (همان، ج ۲: ۱۲۱، س ۸)؛ العماني الراجز (همان، ج ۲: ۱۲۲، س ۴ و ج ۲: ۲۷۷، س ۷)؛ عمرو بن كلثوم العتابي (همان، ج ۲: ۱۲۳، س ۷)؛ عمرو بن برآقة الهمدانی (همان، ج ۲: ۱۲۳، س ۱۶)؛
 شريف المرتضى (همان، ج ۲: ۱۳۰، س ۳)؛ صاحب بن عبّاد (همان، ج ۲: ۱۸۷، س ۱۴)؛ المرار الفقعسي (همان، ج ۲: ۱۹۹، س ۱۰ و ج ۲: ۳۲۱، س ۱)؛
 ابوعلی البوشنجی الفلجردی (همان، ج ۲: ۲۰۱، س ۱)؛ قيس بن الخطيم (همان، ج ۲: ۲۷۷، س ۹)؛ الوأواء دمشقی (همان، ج ۲: ۲۸۴، س ۲)؛ وليد بن مغیره (همان، ج ۲: ۲۹۱، س ۶)؛
 ابوالعاهيه (همان، ج ۲: ۳۲۲، س ۱۰)؛ الوزیر المغربي (همان، ج ۲: ۳۶۲، س ۱)؛ رماح بن میادة (همان، ج ۲: ۴۱۵، س ۱۲)؛
 أعصر بن سعد (همان، ج ۲: ۴۲۲، س ۱۵)؛ حاتم طائي (همان، ج ۲: ۴۵۳، س ۱۱)؛ ذو الرمة (همان، ج ۳: ۳۸۲، س ۳)؛
 مالک بن أسماء بن خارجة الفزاري (همان، ج ۳: ۱۰۵، س ۱۸)؛ الوزیری (همان، ج ۳: ۳۲۴، س ۱۰)؛ حسّان بن ثابت انصاری (همان، ج ۳: ۳۴۰، س ۲۱)؛
 توبة بن حمير الخفاجي (همان، ج ۳: ۴۲۴، س ۱۵)؛ الورد الجعدي (همان، ج ۳: ۱۰۵، س ۱۷)؛ علی بن هشام (همان، ج ۳: ۴۴۰، س ۷).

بسیاری از این شاعران که نامشان گذشت، دیوانی ندارند و اشعار باقی مانده آنان در متون نقد و لغت است. برخی از ابیات هم در دیوان چند شاعر هستند و برخی نیز جزو ابیات سایرند و سراینده مشخصی ندارند. برخی نیز به خاطر داستان سروده شدنشان شهرت یافته‌اند و باقی ماندنشان در متون نقد و لغت به واسطه همین داستان‌شان است؛ اما متنی با هشت بیت، ابی‌المظفر ایبوردی با شش بیت و عمر بن ابی ربيعة با سه بیت جزو پرتکرارترین شاعران این ۲۰۴ بیت‌اند؛ صوفیانی مثل حلاج، ابراهیم ادهم و بديع الزمان همدانی هم در میان سرایندگان این ۲۰۴ بیت حضور دارند.

جست‌وجوی این ۲۰۴ بیت نشان داد که عین‌القضات افزون‌بر از علاقه شخصی‌اش به دیوان‌های شاعرانی مانند متنبی، ابیوردی و عمر بن ابی‌ربیع، بیشتر به منابع نقد و لغت علاقه‌مند بوده است که جزو منابع آموزشی‌اند. اطلاع وی بر داستان‌هایی که در پشت این ابیات وجود دارد - این داستان‌ها گاهی همسو با محتوای نامه‌اش هستند - به‌خاطر وابستگی به این منابع است. اکثر این ۲۰۴ بیت دارای نکات صرفی و نحوی و لغوی‌اند و در منابع نقد و لغت عربی آمده‌اند و جزو ابیات سایر یا برجسته‌شاعران عرب‌اند و می‌توان غالب آنها را در بیست یا سی منبع یافت. این مسئله نوآموزبودن عین‌القضات را در بهره‌گیری از شعر عرب نشان می‌دهد؛ اما باید گفت با توجه به عمر کوتاه و گرفتاری‌های متعددی که در طول زندگی کوتاهش بدان‌ها مبتلا بوده است، امکان بهره‌گیری بیشتر از منابع متعدد عربی را نداشته است و اطلاعات وی حول آموزش‌های مکتبی‌اش قرار دارد. این اتفاق عیب و ایرادی برای این عارف ویژه‌زبان فارسی نیست و همین اطلاع و تسلط وی بر این منابع نقد و لغت بیانگر استعداد وی در بهره‌گیری از این منابع است.

۱-۲ روش پژوهش

ابیات عربی منقول در نامه‌ها شرایط خاصی دارند و چون عین‌القضات در اوان جوانی در گذشته و فرصت بهره‌گیری بیشتر از منابع عربی را نداشته است، ابیات عربی مضبوط در نامه‌ها، با توجه به تعدادشان، از تعداد بسیاری از شاعران است؛ به همین دلیل برای جست‌وجوی صورت صحیح ابیات و نام سرایندگانشان، نمی‌توان به یک دسته محدود از منابع تکیه کرد. غیر از این، برخی از این ابیات که ما موفق به یافتن آنها در منابع عربی نشدیم، ابیاتی هستند که وی از افواه شنیده و به خاطر داشته است. این پراکندگی ابیات که در تصحیح متن نامه‌ها نیز مؤثر بوده، موجب شده است بسیاری از ابیات، حتی بیتی از ذوالرمة نیز (همدانی، ۱۳۶۲، ج ۳: ۲۸۲) که معروف است، دچار تصحیفات شود و گاهی معنای نامتناسبی با محتوای نامه نیز داشته باشد.

برای یافتن این ابیات، ابتدا پانزده تا بیست منبع اصلی و جامع همانند *أغانی*، *دمیة القصر* و *عصرة أهل العصر*، *یتیمة الدهر* و *الدر الفرید* مستعصمی انتخاب شد که مربوط به تاریخ ادبیات عربی هستند و حجم انبوهی از اشعار را روایت کرده‌اند؛ سپس در ادامه، با یافتن ابیات یا نام سرایندگانشان یا صورتی متفاوت از آنها، به منابع اصلی و مطمئن مثل دیوان‌های شاعران یا منابع دیگر برای اطمینان از ضبط و نام سراینده مراجعه شد؛ سعی مؤلفان بر این بود تا بتوانند خواننده را در یافتن صورتی مطمئن از بیت یا سراینده‌اش یاری کنند. اگر بیت یافته‌شده متعلق به شاعری صاحب دیوان بود، برای اطمینان به دیوانش مراجعه شد و اگر آن بیت از شاعری بی‌دیوان بود یا بدون نام سراینده نقل شده بود، با مراجعه به منابع قبل و بعد عین‌القضات سعی شد تا روایات متفاوت با ذکر سند نقل شود. با این حال، کمتر پیش آمده است که بیتی در منابع اولیه به نام شاعری نقل شود و سپس در منابع دست‌دوم به نام شاعری دیگر باشد؛ مگر اینکه جزو ابیات سایر باشد؛ زیرا علاوه بر اینکه مؤلفان قرون متأخر پیرو منابع قرون اولیه هستند و اتکایشان در نقل ابیات و روایات به همین منابع است، عین‌القضات نیز چیزی بیشتر از همان منابع معروف مطالعه نکرده بوده است و دانش وی از ادبیات عرب محدود به همان منابع اصلی است و جست‌وجوی آنچنانی در این باره نداشته است. دلیل اصلی این اظهارنظر، گستردگی نام شاعران و همچنین میزان وجود نکات دستوری و بلاغی خاص در ابیات استفاده‌شده وی است.

برای جست‌وجوی ابیات از تعدادی منابع دست‌اول و جامع برای شروع کار استفاده شده است؛ اما برای کسب اطمینان و جست‌وجوی بیشتر، دسته‌بندی خاصی صورت نگرفته و کوشش مؤلفان در طول کار، یافتن منابعی بیشتر برای

بیت بوده است؛ مؤلفان از هر متن و رساله و وجیزه یاری‌رسان در این راه استفاده کرده‌اند. گاهی نیز از منابع اینترنتی استفاده شد؛ اما هر آنچه از این روش به دست آمده، با منابع چاپی و مطمئن مطابقت داده شده است تا شبهه‌ای در انتساب آن بیت وجود نداشته باشد.

مؤلفان مقاله کوشیده‌اند پس از یافتن بیت، در انتساب و نقل صورت‌های متفاوتش به اصلی‌ترین و مؤثق‌ترین منابع ارجاع دهند و از اطناب و زیاده‌گویی پرهیزند؛ اما برای راهنمای هر چه بیشتر خوانندگان به منابع منقول در ذیل ابیات، گفتنی است منابع، به صورت کلی، در پنج دسته زیر جای می‌گیرند؛ هر چند برخی از منابع را نمی‌توان در دسته‌ای مشخص جای داد و بسیاری از آنها ویژگی‌های مشترکی دارند:

دسته اول، منابعی مثل *طبقات الشعراء ابن معتمر، المؤلف والمختلف فی أسماء الشعراء آمدی، خریدة القصر و جريدة العصر عمادالدین کاتب اصفهانی، الاغانی ابوالفرج اصفهانی، دمیته القصر و عصره أهل العصر باخرزی، الحماسة البصریة بصری، یتیمه الدهر فی محاسن أهل العصر ثعالبی، الدر الفرید مستعصمی و معجم الأدباء حموی* هستند که علاوه بر اطلاعات تاریخی و ادبی حجم انبوهی از اشعار گذشتگان را هم در خودشان گرد آورده‌اند.

دسته دوم، منابعی مانند *لسان العرب ابن منظور، تاج العروس من جواهر القاموس زبیدی، المستعصمی فی أمثال العرب زمخشری، الأمثال و الحكم ماوردی، مجمع الأمثال میدانی، السحر الحلال فی الحكم و الأمثال هاشمی، مجمع الحكم و الأمثال فی الشعر العربی احمد قش هستند که به شکلی هدفمند ابیات و امثال عربی سایر را در خود گرد آورده‌اند و این منابع ما را در یافتن مآخذ ابیات عربی نامه‌های عین‌القضات بسیار یاری کرده‌اند.*

بیشتر ابیاتی که عین‌القضات بدان‌ها استشهاد کرده است، به صورت تک‌بیت یا قطعات کوتاه‌اند و کمتر پیش می‌آید که عین‌القضات قطعه‌ای یا بیتی از شعر عربی استشهاد کند و آن بیت و قطعه در منابع دسته اول و دوم نباشد. این ابیات که به خاطر لغات جاهلی یا غریبان همواره لغت‌نویسان و بلاغت‌نویسان به آنها توجه داشته‌اند، برای عین‌القضات هم دوست‌داشتنی هستند.

دسته سوم، منابع آموزشی ادبیات عرب مثل *ادب الکتاب ابن قتیبه، الکامل مبرّد، البیان والتبیین جاحظ و أمالی أبی علی قالی* است که در گذشته به صورت مکتبی تعلیم داده می‌شده‌اند و دانش‌آموز ادب عرب می‌بایست آنها را می‌خواند. به یقین عین‌القضات هم آنها را مطالعه کرده است.

دسته چهارم، شروح دیوان‌ها و منابع نحوی مثل *شرح دیوان الحماسة تبریزی و شرح ابیات سیبویه سیرافی* است.

دسته پنجم نیز دیوان‌های اشعاری از شاعران نامدار عرب مثل دیوان عمر بن أبی‌ربیع، دیوان متنبی، دیوان ابی‌تمام و دیوان بحتری و ایرانیان عربی‌سرای مطرحی مثل ابیوردی و بستی است. ابیاتی که در نامه‌های عین‌القضات آمده است اگر از این شاعران نباشد، باید مربوط به منابع دسته اول و سوم باشد.

۲- یافته‌های پژوهش

با توجه به آنچه گذشت، چون برخی از ابیات به دلیل ناآشنایی کاتبان با زبان و عروض عربی سراسر تصحیف و جابه‌جا شده‌اند و برخی نیز نکته‌ای یا داستانی دارند که ذکر آن می‌تواند خواننده را در درک صحیح محتوای نامه یا منظور عین‌القضات یاری دهد، ابیاتی که اختلاف‌های آشکاری با منابع عربی دارند یا به صورت تک‌بیت در نامه‌ها آمده‌اند و

دریافت مفهوم آنها بدون ابیات قبل و بعدشان مشکل است، و یا ابیاتی که سروده‌شدنشان به موجب واقعه‌ای بوده و عین‌القضات نیز از آن واقعه مطلع بوده و عمداً بدان بیت استشهاد کرده است، در ادامه با ذکر ترجمه نقل می‌شوند.

۱. لَقَدْ أَسْمَعْتُ لَوْ نَادَيْتُ حَيًّا   وَلَكِنْ لَا حَيَاءَ لِمَنْ تُنَادِي

(همدانی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۱۹)

بیت در دیوان کثیر عزة، م ۱۰۵ ق. (۱۳۹۱ ق: ۲۲۲) و نیز دیوان بشار بن بُرد، م. ۱۶۷ ق. (۱۴۰۱ ق: ۹۵) بی‌اختلاف آمده است؛ اما در الحماسة البصرية (۱۴۰۳ ق، ج ۲: ۳۰۱) و الأمثال والحکم ماوردی (۱۴۲۰ ق: ۱۱۲) بیت در انتهای یک قطعه از فضالة بن شریک الهمدانی، م. ۶۴ ق. آمده که عبدالله بن زبیر را در آن هجو کرده است. با این حال، بیت جزو ابیات معروف و سایر در ادب عرب است و احمد قبش در مجمع الحکم و الأمثال فی الشعر العربی (قبش، ۱۴۰۵ ق: ۵۴۰) بیت را در کنار بیت دیگری به صورت زیر به نام عمرو بن معدی کرب، از صحابه پیامبر و صاحب شمشیر معروف به صمصام، آورده است:

لَقَدْ أَسْمَعْتُ لَوْ نَادَيْتُ حَيًّا   وَلَكِنْ لَا حَيَاءَ لِمَنْ تُنَادِي
وَلَوْ نَارًا نَفَخْتَ بِهَا أَضَاءَتَ   وَلَكِنْ أَنْتَ تَنْفُخُ فِي رَمَادٍ

ترجمه ابیات بدین قرار است: اگر زنده‌ای را ندا دهی، قطعاً پاسخش را می‌شنوی، اما [چه فایده!] آن کس را که ندا دادی مرده است، و اگر بدانچه دمیدی پاره‌آتشی بود، قطعاً نورانی می‌شد، اما [چه فایده!] تو تنها در خاکستر دمیدی.

۲. إِنْ بَنِي لَيْسَ فِيهِمْ بَرٌّ   وَأُمَّهُم مِّثْلَهُمْ أَوْ شَرٌّ

(همدانی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۴۴)

بیت در المؤلف و المختلف فی أسماء الشعراء (الآمدی، ۱۴۱۱ ق: ۱۸) به نام ابن‌العربی، م. ۲۳۱ ق. آمده و ذکر شده است که وی آن را در مذمت فرزندان خویش سروده است؛ اما در درة الغواص فی أوهام الخواص (حریری، ۱۴۱۸ ق: ۴۷) بیت به نام العُماني الراجز، م. ۱۹۷ ق. آمده و در هر دو مأخذ، بیت دارای مصرع سوم است:

إِنْ بَنِي لَيْسَ فِيهِمْ بَرٌّ   وَأُمَّهُم مِّثْلَهُمْ أَوْ شَرٌّ

إِذَا رَأَوْهَا نَبَحْتَنِي هَرَوًّا

در مصرع دوم، همزه در «أشر» به سبب تخفیف حذف شده و بیت به خاطر این نکته صرفی در متون صرف و نحو به صورت مکرر محل استشهاد قرار گرفته است. ترجمه رجز بدین قرار است: در پسران من هیچ خیری نیست و مادرشان هم مثل خودشان یا بلکه بدتر است، هر گاه که بینمش همچون سگ بانگ می‌کند.

۳. تَعَرَّضِي مَدَارِجاً رُسُومِي   تَعَرَّضَ الْجُوزَاءُ لِلنُّجُومِ

هَذَا أَبُو الْقَاسِمِ فَاسْتَقِمِي

(همدانی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۲۳۰)

شعر از عبدالله بن عبدنهم بن عقیف مزنی، ملقب به ذی‌البجادین است و آن را در خطاب به شتر خویش، در محضر پیامبر^(ص) سروده است. «ابوالقاسم» در مصرع سوم کنیه پیامبر^(ص) است (الجوهری، ۱۴۰۷، ج ۳: ۱۰۸۸؛ الفارابی، ۱۴۲۴، ج ۲: ۴۴۹ و ابن‌الأثیر، ۱۳۹۹، ج ۳: ۲۱۳). نام پدر عبدالله در منابع، عبدنهم و عبدغنم و عبدتهم آمده؛ اما عبدتیم، که در

متن نامه‌ها هست، نیامده است. نهم نام بتی است که متعلق به قبیله مزینه بوده است و عبدالله و پدرش نیز از این قبیله‌اند. با توجه به داستانی که در الإصابة فی تمییز الصحابة (العسقلانی، ۱۴۱۵ ق: ج ۴: ۱۳۹) آمده، نام عبدالله نیز عبدالعزی بوده است و پیامبر^(ص) نامش را به عبدالله تغییر داده و به ذی‌الجادین ملقب کرده است. وی صدای بلندی داشته و حادی پیامبر در گذشتن از رکوبه، پشته معروف، بوده است. در همه منابع به جای «رئومی»، «وئومی» آمده است و غیر از این نمی‌تواند باشد.

ترجمه رجز بدین قرار است: [ای شتر،] این ابوالقاسم است [که در کنارش گام برمی‌داری] پس مقاوم باش و در این راه‌ها [ای سخت]، همانطور که ستارگان جوزا در میان ستارگان چپ و راست می‌روند، از چپ و راست گام بردار و به تندی بگذر.

۴. وَمَنْ ظَنَّ جَهْلًا أَنْ لِلْعِلْمِ غَايَةً فَقَدْ بَخَسَ الْعِلْمَ الثَّنَاءِ وَقَصَّصًا

(همدانی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۳۱۳)

در هیچ منبعی بیتی بدین صورت یافت نشد؛ اما در *أدب الدنيا والدين* (الماوردی، ۱۴۰۶ ق: ۳۷-۳۸) حدیثی از قول پیامبر^(ص) بدین صورت ذکر شده است: «مَنْ ظَنَّ أَنْ لِلْعِلْمِ غَايَةً فَقَدْ بَخَسَهُ حَقَّهُ».

همین عبارت با اختلافاتی جزئی در *جامع بیان العلم وفضله* (القرطبی، ۱۴۱۴ ق: ج ۱: ۳۸۳) از قول خلیل بن احمد فراهیدی و در *التمثیل و المحاضرة* (الثعالبی، ۱۴۰۱ ق: ۱۶۵) بدون اشاره به حدیث بودن آن یا نام گوینده، آمده است.

ترجمه بیت: هر کس از روی بی‌خبری برای علم غایتی پندارد، به راستی که در حق ستایش علم کوتاهی کرده است.

۵. سَقَوْتِي وَقَالُوا لَا تُغْنِنُّ وَكَوَسَقُوا جِبَالَ حُنَيْنٍ مَا سَقَيْتُ لَغْنَتِ

(همدانی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۳۶۰)

بیت در *الدر الفرید* (ج ۶: ۴۲۹) به مردی از قریش منسوب شده؛ اما در *کشکول* شیخ بهایی (العاملی، ۱۴۱۸ ق: ج ۱: ۵۹) به نام حلاج آمده است. در متن خود *نامه‌ها*، نام حلاج پیش از بیت ذکر شده و موهوم این است که عین القصات نیز بیت را از حلاج می‌دانسته است؛ اما بیت در دیوان حلاج نیست و غیر از این، در منابعی همچون *الجبال و الأمکنه و المیة* زمخشری (الزمخشری، ۱۴۱۹ ق: ۲۰۰) با اختلاف «شروری» به جای «حنین» آمده است؛ شروری نام کوهی واقع در مسیر مکه به کوفه است. زمخشری اشاره‌ای به نام شاعر ندارد.

دیگر، بیت یادشده بی‌اختلافی در *الظرف و الظرفاء* (وشاء، ۱۳۷۲ ق: ۲۴۹) متعلق به وشاء، متوفی ۳۲۵ ق. در کنار بیت دیگری به صورت زیر، در فصل ابیاتی آمده است که مغنیان و عودنوازان بر سازهای خود حک می‌کرده‌اند:

تَجَنَّنْتُ عَلَى الْخَوْذِ ذَنْبًا عَلِمْتُهُ فَيَا وَيْلَتِي مِنْهَا وَمِمَّا تَجَنَّنْتُ

حلاج مقتول به سال ۳۰۹ ق. است.

ترجمه ابیات مضبوط در *الظرف و الظرفاء*: مرا باده نوشانیدند و گفتند نغمه‌سرای می‌کن؛ اگر آنچه به من نوشانیدند به کوه‌های «حنین» نوشانیده بودند، به آواز درمی‌آمد. آن زن جوان نیک‌اندام مرا به گناهی متهم کرد که از آن آگاه بودم؛ آه از دست او و آه از گناهی که مرا بدان متهم کرد!

۶. فاعمل لما تغلو فما لك بالذی لا تستطیع من الأمور یدان

(همدانی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۳۶۲)

بیت در کتاب الألفاظ (ابن السکیت، ۱۴۱۹ ق: ۸۳۰)، البیان و التبيين (جاحظ، ۱۴۲۳ ق، ج ۳: ۵۵)، کتاب الشعر أو شرح الأبيات المشکلة الإعراب (الفارسی، ۱۴۰۸ ق: ۱۳۲)، اساس البلاغه (الزمخشری، ۱۴۱۹ ق، ج ۱: ۵۷۶) و المستقصى فی أمثال العرب (الزمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۲: ۳۳۳) در دو بیت، پس از بیت زیر به نام علی بن غدیر الغنوی، از شاعران عصر اموی، آمده است:

وَ إِذَا رَأَيْتَ الْمَرْءَ يَشْعَبُ أَمْرَهُ شَعْبَ الْعَصَا وَيَلْجُ فِي الْعِصْيَانِ

در همه منابع به جای «فاعمل» و «بالذی»، «فاعمد» و «بالتی» ضبط شده است. بیت با ضبط‌هایی کمی متفاوت، سه بار دیگر در نامه‌های عین‌القضات (۱۳۶۲، ج ۱، ۴۶۳ و ج ۲، ۱۹۴ و ۴۰۸) آمده است.

معنای ابیات مضبوط در کتاب الألفاظ: هرگاه دیدی که مردی با نافرمانی و سرکشی کارش را تباه می‌کند، هرآنچه از دست برمی‌آید بدو کمک کن، [اما اگر نتوانستی کمک کنی، بدان که] در هرآنچه که از دستان تو و او خارج است، بر تو حرجی نیست.

۷. وَ كُلُّ النَّاسِ خَدَاعٌ إِلَّا جَانِبَ خَدَاعٍ يَعِيشُونَ مَعَ الذُّبِّ وَيَكُونُ مَعَ الرَّاعِي

(همدانی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۳۸۳)

بیت از بدیع‌الزمان همدانی است (همدانی، ۱۴۲۴ ق: ۱۰۱) و در اصل دو بیت در بحر هزج است و با اختلافاتی در دیوان بدیع‌الزمان همدانی بدین قرار است:

كَذَلِكَ النَّاسُ خَدَاعٌ إِلَّا جَانِبَ خَدَاعٍ
يَعِيشُونَ مَعَ الذُّبِّ وَيَكُونُ مَعَ الرَّاعِي

ترجمه ابیات مضبوط در دیوان: این مردم همواره در حال فریبکاری‌اند، به هم‌دستی با گرگ تباہکاری می‌کنند و به همراه چوپان می‌گریند.

۸. وَ كَانَ مَا كَانَ مِمَّا لَسْتُ أَذْكَرُهُ وَ ظَنَّ خَيْرًا وَ لَا تَسْأَلُ عَنِ الْخَبْرِ

(همدانی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۳۹۷)

بیت آخر از قصیده‌ای ده‌بیتی از ابن‌المعتر، م. ۲۹۶ ق. (ابن‌المعتر، ۱۴۱۱: ۲۴۷) است. این بیت در کتاب المنقذ من الضلال امام غزالی (الغزالی، ۱۹۷۹ ق: ۱۲۸) نیز در فصل «طرق الصوفیة» به کار رفته است و مطالب آن فصل، به‌طور عجیبی در تقابل و تساهم با نامه پنجاه‌ویکم قرار دارد.

ترجمه بیت: از آنچه نمی‌توانم به زبان بیاورم [بدان که] بود آنچه بود، و گمان بد به من مبر و از هرآنچه شد، چیزی می‌رسد.

۹. وَلَمَّا أَبَتْ عَيْنَايَ أَنْ تَسْتُرَ الْبُكَاءِ

تَنَاءَبَتْ كَيْلًا يُنْكَرُ الدَّمْعُ مُنْكَرًا

وَ عَرَضْتُ مَنِيَّ لِلَّهِ سَوِيًّا وَ تَمَّتْهَا

(همدانی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۴۱۱)

وَ أَنْ تَكْتُمَا سَيْلُ الدَّمْعِ السَّوَابِ

عَلَيَّ وَلَكِنْ مَا بَقَاءُ الشَّوَابِ

عَلَيَّ لِبَيْسِ الصَّاحِبَانِ لِصَاحِبِ

ابیات مغلوپ هستند و با اختلافاتی در دیوان علی بن الجهم، م. ۲۴۹ ق. (ابن الجهم، ۱۴۰۰ ق: ۱۰۹) به صورت زیر آمده‌اند:

وَلَمَّا أَبَتْ عَيْنَايَ أَنْ تَكْتُمَا الْبُكَاءَ   وَ أَنْ تَحْسِبَا سَحَّ الدَّمُوعِ السَّوَاكِبِ
تَثَاءَبْتُ كَيْ لَا يُنْكِرَ الدَّمْعُ مُنْكَرُ   وَلَكِنْ قَلِيلاً مَا بَقَاءُ الثَّأْوِبِ
أَعْرَضْتُ مَنِي لِلَّهِوَى وَ نَمَّمْتُمَا   عَلَيَّ لِبَيْسِ الصَّاحِبَانِ لِصَاحِبِ

اما همین ابیات در الدر الفرید (المستعصمی، ۱۴۳۶ ق، ج ۳: ۱۶۴)، زهر الآداب (الحصری القیروانی، ۱۹۲۵ ق، ج ۴: ۱۰۸۳) و أمالی القالی (القالی، ۱۳۴۴ ق، ج ۱: ۷۰-۷۱) با اختلافاتی به صورت زیر، به نام احمد بن ابی فنن، م. ۴۰۰ ق. آمده است:

وَلَمَّا أَبَتْ عَيْنَايَ أَنْ تَسْتُرَا الْهَوَى   وَ أَنْ تَقِفَا فَيضُ الدَّمُوعِ السَّوَاكِبِ
تَثَاءَبْتُ كَيْلَا يَنْكَرَ الدَّمْعُ مِنْكَرُ   وَلَكِنْ قَلِيلاً مَا بَقَاءُ الثَّأْوِبِ
أَعْرَضْتُ مَنِي لِلنَّادِي وَ نَمَّمْتُمَا   عَلَيَّ لِبَيْسِ الصَّاحِبَانِ لِصَاحِبِ

ترجمه قطعه مضبوط در دیوان چنین است: آن هنگام که چشمانم از گریستن خودداری نکردند و سیل اشک‌های ریزان را جاری کردند، خمیازه کشیدم تا مبدا شخص زیرکی گریستم را انکار کند؛ اما [چه فایده که] خمیازه هم اندک و کوتاه بود. [ای چشمانم!] آیا مرا [از راه دیدن] عاشق کردید و سخن چینی‌ام را کردید؟ چه بد دوستانی برای دوست هستید.

درک مفهوم بیت دوم متکی به این نکته است که در هنگام خمیازه کشیدن به دلیل فشار به ماهیچه چشم، اشک خارج می‌شود و شاعر می‌خواسته است ناظران گریه‌اش را بر خمیازه حمل کنند نه بر درد فراق.

۱۰. وَ رَكَبٍ كَأَنَّ الرِّيحَ تَطْلُبُ عَنْدهُمْ   لَهَا بِرَةً فِي جَنْبِهَا بِالْعَصَائِبِ
إِذَا أَسُّوْا نَاراً يَقُولُونَ لَيْتَهَا   وَقَدْ حَضِرَتْ أَيْدِيهِمْ نَارٌ غَالِبِ
(همدانی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۴۲۰)

ابیات از فرزدق هستند و تصحیف شده‌اند. این سه بیت در دیوان فرزدق (ج ۱: ۵۳) در قطعه‌ای شش‌بیتی موجودند و به جای «بِرَةً»، «آنسوا» و «حَضِرَتْ»، به ترتیب «تِرَةً»، «ما رأوا» و «حَصِرَتْ» دارد.

ترجمه ابیات مضبوط در دیوان بدین قرار است: سوارانی که گویی باد با ربودن ریشه دستارشان با ایشان ستیزه‌جویی می‌کند، هر گاه آتشی می‌دیدند، درحالی که دست‌هایشان را سرما زده بود، می‌گفتند خدا کند آتش غالب باشد. نام اصلی فرزدق، هَمَّام بن غالب است و فرزدق با آوردن نام پدرش در آخر بیت دوم، به مهمان‌نوازی پدرش فخر کرده است.

۱۱. يَرْمُونَ بِالخُطْبِ الطَّوَالِ وَ تَارَةً   رَمَى الْمَلَا حِظْ خَيْفَةَ الرُّقْبَاءِ
(همدانی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۴۲۲)

بیت از ابی‌دؤاد الیادی، شاعر جاهلی، است (جاحظ، ۱۴۲۳: ج ۱: ۶۰ و ۱۴۳ و ابن‌عبدربه، ۱۴۰۴: ج ۴: ۱۴۶). عبدالرحمن حبنکه الميدانی، از استادان بلاغت معاصر عرب، در البلاغة العربیة (المیدانی، ۱۴۱۶ ق،

ج ۲: ۹) ذکر کرده است که شاعر در این بیت خطیبان قومش را مدح می‌کند که هرگاه حال مخاطب اقتضای خطبه طولانی کند، خطبه طولانی می‌گویند و هرگاه هم حال مخاطب اقتضای خطبه کوتاه کند، خطبه کوتاه و موجز می‌گویند؛ همانند اشاره چشم‌ها که در عین کوتاهی بسیار رسا و مؤثر است. بیت در بسیاری از منابع تفسیر و اعجاز قرآن ذکر شده و در همه‌جا به جای «رمی»، «وحی» به معنی کلام خفی سریع آمده است؛ اما با این حال، دیوان شعری که انوار محمود الصالحی و احمد هاشم السامرائی، دو تن از استادان عراقی، با تخریح ابیات از منابع برای ابی‌دؤاد ترتیب داده‌اند، بیت را ندارد.

گفتنی است بیشتر منابعی که بیت را نقل کرده‌اند، آن را از قول جاحظ آورده‌اند و جاحظ نیز بیت را در ذکر اهتمام و توجه قدما به رعایت مقتضای حال مخاطب آورده است. در منابع بعدی نیز بیت همه‌جا در اهمیت آوردن کلام به اقتضای حال مخاطب ذکر شده و عین‌القضات هم ظاهراً بیت را در *البيان والتبيين* دیده بوده و همین را در نظر داشته است؛ اما ابوالفرج اصفهانی در *الأغانی (الأصفهانی، ۱۴۲۹ ق، ج ۱۶: ۲۵۷)* فصلی مشع در نسب و شعر ابی‌دؤاد آورده و ذکر کرده است که اکثر اشعار ابی‌دؤاد در توصیف اسب است و به «وصاف الخیل» معروف است. حال، هرچند ما مدرک محکمی به جز مفهوم خود بیت در این باره نداریم، به نظر ما، مفهوم بیت با آنچه جاحظ و عین‌القضات برداشت کرده‌اند، انطباق ندارد و ظاهراً شاعر حالتی از حالات اسبان یا حال عاشق و معشوقی را وصف می‌کند.

ترجمه بیت: با هم گفت‌وگوهای طولانی دارند و گاهی نیز از ترس نگهبانان با گوشه چشم [به هم] اشاره می‌کنند.

۱۲. نَبِيٌّ مِنَ الْعَرَبَانِ لَيْسَ عَلَيَّ شَرْعٌ يُخْبِرُنَا أَنَّ الْبُعُوثَ إِلَى الصَّدْعِ

(همدانی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۳۸)

مطلع قصیده‌ای از ابی‌العلاء معری است که در وداع بغداد سروده است؛ اما در متن به صورتی تحریف یافته ضبط شده است و دراصل به صورت زیر است:

نَبِيٌّ مِنَ الْعَرَبَانِ لَيْسَ عَلَيَّ شَرْعٌ يُخْبِرُنَا أَنَّ الشُّعُوبَ إِلَى الصَّدْعِ

(المعری، ۱۳۷۶: ۲۳۴)

ترجمه بیت مضبوط در *سقط الزند*: پیام‌آوری از میان کلاغان که کیش و آیینی نداشت، برای ما خبر آورد که انجمن‌ها [ی‌دوستان] پریشان و پراکنده خواهند شد.

۱۳. الْعِلْمُ مِنْ شَرْطِهِ لِمَنْ خَدَمَهُ أَنْ يَجْعَلَ النَّاسَ كُلَّهُمْ خَدَمَهُ

خَدَمَ الْعُلَى فَخَدَمَتَهُ وَهِيَ الْتَى لَا تَخْدُمُ الْأَقْوَامَ مَا لَمْ تُخْدَمَهُ

(همدانی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۵۸)

ابیات در متن به صورت متصل و هم‌قافیه ذکر شده‌اند؛ اما دو بیت متفاوت از دو شاعر جدا هستند. بیت نخست منسوب به امام شافعی است و با سه بیت پس از خود در *طبقات الشافعية الكبرى (السبکی، ۱۴۱۳ ق، ج ۱: ۳۰۰)* به صورت زیر ضبط شده است:

الْعِلْمُ مِنْ شَرْطِهِ لِمَنْ خَدَمَهُ أَنْ يَجْعَلَ النَّاسَ كُلَّهُمْ خَدَمَهُ

وَاجِبٌ صَوْنُهُ عَلَيْهِ كَمَا يَصُونَ فِي النَّاسِ عِرْضَهُ وَدَمَهُ

فَمَنْ حَوَى الْعِلْمَ ثُمَّ أَوْدَعَهُ   بِجَهْلِهِ غَيْرَ أَهْلِهِ ظَلَمَهُ
وَكَانَ كَالْمَبْتِئِ الْبِنَاءِ إِذَا   تَمَّ لَهُ مَا أَرَادَهُ هَدَمَهُ

در دیوان امام شافعی (۱۴۰۹ ق: ۱۳۷) سه بیت نخست قطعه با اختلاف‌هایی ناچیز ذکر شده است. بیت دوم نیز بیت بیستم قصیده‌ای است از ابی تمام است و در دیوان وی (۱۳۷۰ ق، ج ۳: ۲۵۲) به صورت زیر آمده است:

خَدَمَ الْعُلَى فَخَدَمَنَّهُ وَهِيَ الْآتَى   لَا تَخْدُمُ الْأَقْوَامَ مَا لَمْ تُخْدَمْ

ترجمه بیت نخست: از مزایای علم یکی این است که هر کس صاحبش شود، تمام مردم را خدمتگزار صاحب خود کند.

ترجمه بیت دوم: او به بزرگواری‌ها خدمت کرد [و آنها را به دست آورد] پس بزرگواری‌ها خدمتگزارش شدند، و این درحالی است که بزرگواری‌ها تا زمانی که خود به مردمان خدمت نکنند، ایشان را به استخدام خود درنیاورند. درک مفهوم بیت وابسته به این نکته است که بخت و اقبال در به دست آوردن بزرگواری‌ها مؤثر است؛ اما ممدوح ابی تمام خود به تنهایی به بزرگواری‌ها دست یافته است.

۱۴. أَنَا وَالْمَجْدُ خَلْفَةٌ نَزِيدُ بِالْجُودِ وَالْكَرَمِ   لَا دَرَّ مَنْ يَقْنَعُ الْحَرْبَ بَيْنَ الْعَرَبِ وَالْعَجَمِ
يُحِبُّ الدَّهْرُ يَهْوَى أَنْ يَكُونَ الدَّهْرُ مِنْ خَدَمِي   وَفِي يَسْرِي يَدِي عَنَانَ قَطَا يعلو على القمم
وَفِي يَمْنَاهُمَا غَضِبَ بِهِ أَقْوَى عَلَى الْبِهِم   فَأَمَّا أَنْ يَسُودَ النَّاسَ طَرًّا أَوْ يِرَاقَ دَمِي
(همدانی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۱۲۲)

ابیات در جایی یافت نشد؛ اما با توجه به وزن آنها مشخص است که دراصل شش بیت به صورت زیر در بحر خفیف است. وزن و مضامین و زبان به کاررفته در ابیات، بسیار نزدیک به وزن و مضامین اشعار بدیع‌الزمان همدانی است؛ اما در دیوان وی - تصحیح شده یسری عبدالغنی عبدالله - یافت نشد.

أَنَا وَالْمَجْدُ خَلْفَةٌ   نَزِيدُ بِالْجُودِ وَالْكَرَمِ
لَا دَرَّ مَنْ يَقْنَعُ الْحَرْبَ   بَيْنَ الْعَرَبِ وَالْعَجَمِ
يُحِبُّ الدَّهْرُ يَهْوَى أَنْ   يَكُونَ الدَّهْرُ مِنْ خَدَمِي
وَفِي يَسْرِي يَدِي عَنَنَا   نَقَطَا يعلو على القمم
وَفِي يَمْنَاهُمَا غَضِبُ   بِهِ أَقْوَى عَلَى الْبِهِمِ
فَأَمَّا أَنْ يَسُودَ النَّاسَ   طَرًّا أَوْ يِرَاقَ دَمِي

ترجمه ابیات بدین قرار است: من و مجد و شکوه با هم هستیم و با جود و بخشش بر مقام خود می‌افزاییم. خیر مبیناد آن کس که به جنگ عرب و عجم راضی باشد. روزگار بسیار دوست دارد که شجاعت و پیروزی، هر دو، خدمتگزار من باشند. در دست چپم عنان پرنده قطایی است که بر بلندی تپه‌ها می‌رسد و در دست راستم خشمی است که با آن بر سختی پیروز می‌شوم. پس یا همه مردم برتری و ریاست می‌یابند یا خونم ریخته می‌شود (؟).

۱۵. تَلُومٌ عَلَى تَرْكِ الْغَنَى بِأَهْلِيَّةٍ   طَوَى الدَّهْرُ عَنْهَا كُلَّ طَرْفٍ وَتَالِدِ
رَأَتْ حَوْلَهَا النَّسْوَانَ يَرْفُلْنَ فِي الْخُلَى   مُقْلَدَةً أَعْنَاقُهَا بِالْقَلَائِدِ

وَهَبْنِي كَأَنِّي نَلْتُ مَا نَالَ جَعْفَرُ   مِنْ الْمُلْكِ أَوْ مَا نَالَ يَحْيَىٰ بَنُ خَالِدِ
فَإِنَّ جَسِيمَاتِ الْأُمُورِ مُشُوبَةٌ   بِمُسْتَوْدَعَاتِ فِي بَطُونِ الْأَسَاوِدِ
(همدانی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۱۲۳)

قطعه در نامه‌های عین‌القضات به نام عبادی نقل شده است؛ اما در پاورقی ذکر شده است که نسخه M «عتابی» دارد. همین است و ابیات از قطعه‌ای شش‌بیتی هستند که با اختلاف‌هایی جزئی در البیان و التبيين (لجاحظ، ۱۴۲۳ ق، ج ۳: ۲۳۰)، التذكرة الحمدونية (ابن حمدون، ۱۴۱۷ ق، ج ۳: ۱۲۰) و عقد الفريد (ابن عبدربه، ۱۴۰۴ ق، ج ۳: ۱۵۹) به نام عمرو بن کلثوم العتابی ذکر شده‌اند؛ اما قطعه در دیوان عمرو بن کلثوم العتابی که به تصحیح امیل بدیع یعقوب به چاپ رسیده است، موجود نیست. قطعه در البیان و التبيين به صورت کامل چنین است:

تَلُومٌ عَلَىٰ تَرْكِ الْغَنَىٰ بِأَهْلِيَّةٍ   زَوَى الدَّهْرُ عَنْهَا كُلَّ طَرْفٍ وَتَالِدِ
رَأَتْ حَوْلَهَا النَّسْوَانَ يَرْفُلْنَ فِي الْكُسَا   مُقْلَدَةٌ أَجَادُهَا بِالْقَلَائِدِ
يَسُرُّكَ أَنِّي نَلْتُ مَا نَالَ جَعْفَرُ   مِنْ الْمُلْكِ أَوْ مَا نَالَ يَحْيَىٰ بَنُ خَالِدِ
وَأَنَّ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ أَغَصَّ بِنِي   مُغَصَّ هُمَا بِالْمُرْهَفَاتِ الْبَوَارِدِ
ذَرِنِي تَجَنُّنِي مِيتِي مَطْمَئِنَّةً   وَلَمْ أَتَجَشَّمْ هَوْلَ تِلْكَ الْمَوَارِدِ
فَإِنَّ جَسِيمَاتِ الْأُمُورِ مُشُوبَةٌ   بِمُسْتَوْدَعَاتِ فِي بَطُونِ الْأَسَاوِدِ

ترجمه قطعه مضبوط در البیان و التبيين: همسر باهلی‌ام مرا به خاطر دوری از کسب ثروت [در تقرّب به دربار] سرزنش می‌کند؛ زیرا روزگار گوشواره‌ها و زیورهایش را از او پس گرفته است. همسر در پیرامون خود زنانی را می‌بیند که در لباس‌هایی درازدامن می‌خرامند و بر گردن اسب‌های نیکونژاد خود گردنبندهای زرّین می‌افکنند. [از او می‌پرسم که] آیا به ثروتی که جعفر بدان رسید، برسم خوشحال می‌شوی یا آن بلایی که بر سر یحیی بن خالد آمد و امیرالمؤمنین مرا نیز چون ایشان با شمشیرهای برّان پاره‌پاره کند؟ رهایم کن تا مرگی آسوده به سراغم آید و من هرگز طعم هولناک آن حوادث را نجشم؛ زیرا کارهای بزرگ [و نزدیک‌شدن به خلیفه] با زهری که در شکم ماران سیاه نهفته [و کشنده است] در آمیخته است.

۱۶. بِالْقَادِسِيَّةِ فِتْيَةٌ مَا إِنْ يَرُونَ الْعَارَ عَارًا   لَا مُسْلِمُونَ وَلَا مَجُوسَ وَلَا يَهُودَ وَلَا نَصَارَا

(همدانی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۲۵۲)

بیتی که بدین صورت در متن آمده است، دراصل دو بیت از مجزوء کامل به صورت زیر است و در الدر الفريد (المستعصمی، ۱۴۳۶ ق، ج ۴: ۵۲۸) به نام ابو منصور محمد بن ناصر بن محمد بن احمد بن هارون الصراف اليزدی آمده است و مشخص نشد که وی کیست. همین ابیات در معجم البلدان (الحموی، ۱۴۱۶ ق، ج ۱: ۴۶۶) و التجليات / لالهية ابن عربي (۱۴۲۵ ق: ۱۲۹) نیز بدون اشاره به نام شاعر آمده است:

إِنِّي لِيَأْتِي بِيَعُصْبَةٌ   مَا إِنْ يَرُونَ الْعَارَ عَارًا
مُسْلِمُونَ وَلَا يَهُودُ   وَلَا مَجُوسٌ وَلَا نَصَارَى

ترجمه ابیات: به گروهی دچار شده‌ام که ننگ و عار را ننگ و عار نمی‌دانند [و مرتکبش می‌شوند]. آنها مسلمان هستند، نه یهود و مجوس و مسیحی [که ننگ و عارشان توجیه‌پذیر باشد].

۱۷. رَبُّ كَيْلٍ بِالصُّبْحِ مِنْ وَجْهِ لَيْلِي صَافَحَتْ فَوْرَةَ الْعِشَاءِ بِهِ نَهْضَةَ الصُّبْحِ

(همدانی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۲۷۷)

بیت در متن به صورتی ناقص و نادرست آمده است و دراصل دو بیت از ابیوردی به صورت زیر است:

رَبُّ كَيْلٍ بِالصُّبْحِ مِنْ وَجْهِ لَيْلِي تَوَشَّحَا
صَافَحَتْ فَوْرَةَ الْعِشَاءِ بِهِ نَهْضَةَ الصُّبْحِ

(ابیوردی، ۱۳۱۷: ۸۷)

ترجمه ابیات: چه بسیار شبی که با رخسار لیلی به صبح آراسته شود. [درخشش رخسار] او تاریکی ابتدای شب را به روشنایی صبح پیوند می‌زند.

۱۸. النَّاسُ فِي عَفَلَاتِهِمْ وَالِدَبُّ يَرْقُصُ فِي الْجَبَلِ

(همدانی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۴۷۱)

بیتی که بدین صورت ضبط شده، یک بار دیگر در نامه‌ها (همان، ج ۲: ۱۴۳) به صورت نثر آمده است و ظاهراً ضبط عبارت به صورت شعر خطای کاتبان است. بیت وزن درستی هم ندارد. این جمله در میان مقامه «الزلالية البشاشية» احمد بن ابراهیم بن احمد الرسمى الكريدي الحنفي، م. ۱۱۹۷ ق. آمده است که در کتاب *سلک الدرر فی أعيان القرن الثاني عشر* (الحسینی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱: ۷۴-۷۷) به صورت نثر مسجّع در کنار چند جمله دیگر که با هم موازنه دارند - نقل شده است: «...إن البطالة والكسل أحلى مذاقاً من غسل، الناس في هوساتهم والدب يرقص في الجبل، أما القناعة والعمل يدني المطالب والأمل، ملك كسرى تغن عنه كسرة و عن البحر اجترأ بالوثل...» (همان: ۷۵).

با توجه به قدمت نسخه نامه‌های *عين القضاة* باید گفت مضمون جمله دراصل از احمد الرسمى نیست و وی تنها تضمین کرده است. بیت در جایی دیگر دیده نشد.

ترجمه آن بدین قرار است: مردمان در بی‌خبری به سر می‌برند و سوسمار در بیابان و کوه مشغول رقص است.

۱۹. أَضَلُّ فَلَا أَدْرِي إِذَا مَا ذَكَرْتُهَا أَتْتَيْنِ صَالِيَتِ الصُّحَى أَمْ ثَمَانِيَا

(همدانی، ۱۳۶۲، ج ۳: ۲۸۲)

بیت بیست و دوم از قصیده ذو الرمة م. ۱۱۷ ق. با مطلع زیر است:

أَلَا حَيَّ بِالزُّرْقِ الرُّسُومِ الْخَوَالِيَا وَإِنْ لَمْ تَكُنْ إِلَّا رَمِيمَا بَوَالِيَا

اختلافات بیت در دیوان ذو الرمة (۱۴۱۵ ق: ۲۸۹) بدین صورت است که به جای «أَضَلُّ فَلَا»، «أُصَلِّي قَمَا» دارد.

ترجمه بیت مضبوط در دیوان: نماز می‌خوانم؛ اما اگر بخوامم بگویم، نمی‌دانم که نماز صبح را دو رکعتی خواندم یا هشت رکعتی.

۲۰. بَنِي أَسَدٍ إِنَّ ابْنَ قَيْسٍ وَقَيْلَةَ بَغِيْرَ دَمِ دَارِ الْمَذَلَّةِ حَلَّتِ

(همدانی، ۱۳۶۲، ج ۳: ۳۲۵)

بیت در متن نامه‌های عین‌القضات به صورت مغلوطن ضبط شده است؛ در *الصاحبی فی فقه اللغة* (القرزینی الرازی، ۱۴۱۸ ق، ۱۶۵) و *معانی القرآن* (الفراء، ۱۹۸۰ ق، ج ۱: ۱۵۰)، بی‌اختلافی، بدون اشاره به نام شاعر، به صورت زیر آمده است:

بَنِي أَسَدٍ إِنْ أَبْنِ قَيْسٍ وَقَتْلُهُ   بَغَيْرِ دَمِ دَارِ الْمَذَلَّةِ حُلَّتِ

ترجمه بیت: ای بنی‌اسد، با قتل مظلومانه ابن‌قیس دنیایی از ذلالت و خواری به وجود آمد.

۲۱. أَشَارَتْ بِطَرْفِ الْعَيْنِ خَيْفَةَ أَهْلِهَا   فَأَيَقْنْتُ أَنَّ الطَّرْفَ قَدْ قَالَ مَرْحَبًا

وَأَهْلًا وَسَهْلًا بِالْحَيِّبِ الْمُتَمِّمِ   إِشَارَةَ مَذْعُورٍ وَلَمْ يَتَكَلَّمْ

(همدانی، ۱۳۶۲، ج ۳: ۴۴۰)

ابیات هشتم و نهم از قصیده‌ای از عمر بن ابی‌ربیعه به مطلع زیر است:

أَلَا قُلْ لِهِنْدٍ إِحْرَاجِي وَتَأْتِي   وَلَا تَقْتُلِينِي لَا يَجِلُّ لَكُمْ دَمِي

(ابی‌ربیعه، ۱۴۱۶ ق: ۳۱۰)

البته مصراع‌ها در نامه‌های *عین‌القضات* جابه‌جا شده است. ابیات در *دیوان* (ص ۳۱۱) با اختلافاتی به صورت زیر نقل شده است:

أَشَارَتْ بِطَرْفِ الْعَيْنِ خَيْفَةَ أَهْلِهَا   إِشَارَةَ مَحْزُونٍ وَلَمْ تَتَكَلَّمْ

فَأَيَقْنْتُ أَنَّ الطَّرْفَ قَدْ قَالَ مَرْحَبًا   وَأَهْلًا وَسَهْلًا بِالْحَيِّبِ الْمُتَمِّمِ

ترجمه ابیات مضبوط در *دیوان*: او از بیم یارانش با گوشه چشم اشاره محزونی کرد و سخنی نگفت. پس یقین پیدا کردم که با اشاره چشم گفت: مرحبا و خوشا به دوست دلداده و عاشق دردمند!

۳- نتیجه‌گیری

چنانکه گذشت ابیات عربی نامه‌ها در بسیاری اوقات محل رجوع مؤلفان متون نقد و لغت عرب است و ابیاتی که عین‌القضات در نامه‌های خود نقل کرده است، جز چند بیت، جزو ابیات فصیح و بلیغ عربی هستند. عین‌القضات وقت خود را بیشتر صرف تتبع در متون نقد و لغت کرده و در میان متون عربی به این دسته از منابع علاقه‌ای بسیار دارد. اکثر ابیاتی که یافت شده‌اند، در منابع لغت به صورت تک‌بیت یا قطعه آمده‌اند و ما از آنجا به نام شاعران دست یافته‌ایم.

کمابیش بخش اعظم اشعاری که عین‌القضات استشهاد کرده است، متعلق به شاعران جاهلی یا مخضرم است. وی علاقه خاصی به اشعار این شاعران نشان می‌دهد. غالب ابیات، داستانی درباره خود دارند و به مناسبتی سروده شده‌اند یا بعدها نویسندگان و شاعران از آنها استقبال کرده‌اند. دیگر اینکه، عین‌القضات در کنار متبئی و عمر بن ابی‌ربیعه و منابع نقد و لغت، به منابع تصوف و دیوان‌های ایرانیان عربی‌سرا علاقه دارد و نشان می‌دهد که کاملاً تحت تأثیر مکاتب تعلیمی زمان خویش بوده است؛ اما با همه اینها، نمی‌توان عمر کم وی را در نظر نگرفت؛ زیرا در اوج جوانی، یعنی سی و سه

سالگی در همدان به دار آویخته شد و فرصت کافی برای استفاده از منابع بیشتر را نداشت. همین مقدار آشنایی نیز برای این نابغه حکیم جای بسی شگفتی دارد. خدایش بیامرزد.

منابع

- الآمدی، الحسن بن بشر (۱۴۱۱ ق). *المؤتلف و المختلف فی أسماء الشعراء وكناهم و ألقابهم و أنسابهم و بعض شعرهم*، حقه ف. کرنکو، بیروت: دار الجیل.
- ابن الأثیر، مجدالدین ابوالسعادات المبارک بن محمد (۱۳۹۹ ق). *النهاية فی غریب الحدیث و الأثر*، حقه طاهر احمد الزاوی و محمود محمد الطناحی، بیروت: المكتبة العلمية.
- ابن الجهم، علی (۱۴۰۰ ق). *دیوان، حقه خلیل مردم بک*، بیروت: دار الآفاق الجديدة.
- ابن حمدون، محمد بن الحسن (۱۴۱۷ ق). *التذكرة الحمدونية*، بیروت: دار صادر.
- ابن السکیت، ابویوسف یعقوب بن اسحاق (۱۴۱۹ ق). *کتاب الألفاظ*، حقه فخرالدین قباوة، بیروت: مكتبة لبنان.
- ابن المعتز، عبدالله (۱۴۱۱ ق). *دیوان، حقه کرم البستانی*، بیروت: دار صادر.
- ابن برد، بشار (۱۴۰۱ ق). *دیوان، حقه السيد محمد بدرالدین العلوی*، بیروت: دار الثقافة.
- ابن عادل، أبو حفص سراج الدین عمر بن علی (۱۴۱۹ ق). *اللباب فی علوم الکتاب*، حقه الشیخ عادل أحمد عبد الموجود و الشیخ علی محمد معوض، بیروت: دارالکتب العلمية.
- ابن عبدربه، احمد بن محمد (۱۴۰۴ ق). *العقد الفريد*، حقه مفید محمد قمیحة، بیروت: دار الکتب العلمية.
- ابن عربی، محیی الدین محمد بن علی (۱۴۲۵ ق). *التجلیات الإلهية*، حقه محمد عبدالکریم النمری، بیروت: دارالکتب العلمية.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ ق). *لسان العرب*، بیروت: دار صادر.
- ابی تمام، حیب بن أوس (۱۳۷۰ ق). *دیوان، حقه محمد عبده عزام*، قاهره: دار المعارف.
- ابی ربیعة، عمر (۱۴۱۶ ق). *دیوان، حقه فايز محمد*، بیروت: دار الکتاب العربية.
- الأيوردي، ابی المظفر محمد بن احمد (۱۳۱۷ ق). *دیوان، حقه عبدالباسط الانسی*، لبنان: مطبعة العثمانية.
- الاصفهانی، ابوالفرج علی بن حسین (۱۴۲۹ ق). *الأغانی*، حقه احسان عباس، ابراهیم السعافین و بکر عباس، بیروت: دار صادر.
- الاصفهانی، ابونعیم احمد بن عبدالله (۱۹۳۲ م). *حلیة الأولیاء*، قاهره: مطبعة السعادة.
- امرؤ القیس، جندح بن حجر (۱۳۷۷ ق). *دیوان، حقه محمد ابوالفضل ابراهیم*، قاهره: دار المعارف.
- الأندلسی، أبو حیان محمد بن یوسف (۱۴۲۰ ق). *البحر المحيط فی التفسیر*، حقه صدقی محمد جمیل، بیروت: دار الفکر.
- البصری، علی بن ابی الفرج (۱۴۰۳ ق). *الحماسة البصرية*، حقه مختارالدین احمد، بیروت: عالم الکتب.
- التبریزی، یحیی بن علی (۱۳۳۱ ق). *شرح دیوان الحماسة*، بیروت: دارالقلم.

- الثعالبی، عبدالملک بن محمد (۱۴۰۱ ق). *التمثیل و المحاضرة*، حَقَّقه عبدالفتاح محمد الحلو، قاهره: الدار العربیة للكتاب.
- جاحظ، عمرو بن بحر (۱۴۲۳ ق). *البيان و التبيين*، حَقَّقه علی ابوملحم، بیروت: دار الهلال.
- الجرای، ابوالعباس احمد بن عبدالسلام (۱۴۱۲ ق). *الحماسة المغربیة*، حَقَّقه محمد رضوان الدیة، بیروت: دار الفكر المعاصر.
- الجوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۰۷ ق). *الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیة*، حَقَّقه احمد عبدالغفور عطار، بیروت: دار العلم للملايين.
- الحریری، القاسم بن علی (۱۴۱۸ ق). *درة الغواص فی أوهام الخواص*، حَقَّقه عرفات مطرجی، بیروت: مؤسسه الكتب الثقافیة.
- حسنى، حسین؛ منصورى، مجید (۱۳۹۲ ش). «تأملی در نامه های عین القضاة همدانی»، *کهن نامه ادب پارسی*، س ۴، ش ۱، ۱-۱۰.
- الحسینی، ابوالفضل محمد خلیل بن علی (۱۴۰۸ ق). *سلك الدرر فی أعیان القرن الثانی عشر*، بیروت: دار البشائر الإسلامیة، دار ابن حزم.
- الحصرى القیروانى، ابراهیم علی بن تمیم (۱۹۲۵ م). *زهر الآداب و ثمر الألباب*، حَقَّقه زکی مبارک، بیروت: دار الجیل.
- الحموی، یاقوت بن عبدالله (۱۴۱۶ ق). *معجم البلدان*، بیروت: دار صادر.
- الحمیری، عبدالملک بن هشام (۱۳۷۵ ق). *السیرة النبویة*، حَقَّقه مصطفى السقا و ابراهیم الأیاری و عبدالحفیظ الشلبی، قاهره: مطبعة مصطفى البابى الحلبي.
- ذوالرمة، غیلان بن عقبه (۱۴۱۵ ق). *دیوان*، حَقَّقه احمد حسن بسج، بیروت: دار الكتب العلمیة.
- الزبیدی، محمد بن محمد (۱۴۲۲ ق). *تاج العروس من جواهر القاموس*، حَقَّقه مجموعة من المحققین، ریاض: دار الهدایة.
- الزمخشري، محمود بن عمر (۱۴۱۹ ق). *الجبال و الأمكنة و المياه*، حَقَّقه احمد عبدالنواب عوض، قاهره: دار الفضیلة.
- الزمخشري، محمود بن عمر (۱۴۱۹ ق). *اساس البلاغة*، حَقَّقه محمد باسل عیون السود، بیروت: دار الكتب العلمیة.
- الزمخشري، محمود بن عمر (۱۴۱۸ ق). *الكشاف عن حقائق غوامض التنزیل*، حَقَّقه عادل احمد عبدالوجود و الشیخ علی محمد معوض، ریاض: مكتبة العبيكان.
- الزمخشري، محمود بن عمر (۱۴۰۷ ق). *المستقصى فی أمثال العرب*، بیروت: دار الكتب العلمیة.
- السبکی، تاج الدین عبدالوهاب بن تقی الدین (۱۴۱۳ ق). *طبقات الشافعیة الکبری*، حَقَّقه محمود محمد الطناحی و عبدالفتاح محمد الحلو، قاهره: دار هجر.

- السخاوی، ابوالحسن علی بن محمد (۱۴۳۰ ق). *تفسیر القرآن العظیم*، حَقَّقه موسى علی موسی مسعود و أشرف محمد بن عبدالله القصاص، قاهرة: دار النشر للجامعات.
- السلمی النسابوری، ابو عبدالرحمن (۱۴۱۹ ق). *طبقات الصوفیة*، حَقَّقه مصطفى عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- الشافعی، محمد بن ادریس (۱۴۰۹ ق). *دیوان*، حَقَّقه محمد ابراهیم سلیم، قاهرة: مكتبة ابن سینا.
- الطیبی، شرف الدین الحسین بن عبدالله (۱۴۳۴ ق). *فتوح الغیب فی الكشف عن قناع الریب (حاشیة الطیبی علی الكشف)*، حَقَّقه جمیل بنی عطا، دبی: جائزة دبی الدولیة للقرآن الکریم.
- العاملی، محمد بن حسین (۱۴۱۸ ق). *الکشکول*، حَقَّقه محمد عبدالکریم النمری، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- عزّة، کثیر بن عبدالرحمان (۱۳۹۱ ق). *دیوان*، حَقَّقه احسان عباس، بیروت: دار الثقافة.
- العسقلانی، ابوالفضل احمد بن علی بن محمد بن احمد بن حجر (۱۴۱۵ ق). *الإصابة فی تمییز الصحابة*، حَقَّقه عادل احمد عبدال موجود و علی محمد معوض، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- الغزالی، ابی حامد محمد بن محمد (۱۹۷۹ م). *المتقن من الضلال*، حَقَّقه عبدالحلیم محمود، بیروت: دارالکتب اللبنانی.
- الفارابی، اسحاق بن ابراهیم (۱۴۲۴ ق). *معجم دیوان الأدب*، حَقَّقه ابراهیم انیس، قاهرة: دار الشعب.
- الفارسی، ابوعلی الحسن بن احمد (۱۴۰۸ ق). *کتاب الشعر أو شرح الأبیات المشکلة الإعراب*، حَقَّقه محمود محمد الطناحی، قاهرة: مكتبة الخانجی.
- الفراء، ابوزکریا یحیی بن زیاد (۱۹۸۰ م). *معانی القرآن*، حَقَّقه أحمد یوسف النجاتی، محمد علی النجار و عبدالفتاح إسماعیل الشلیبی، قاهرة: الهيئة المصریة.
- فرزدق، همام بن غالب (۱۴۰۳ ق). *دیوان*، حَقَّقه ایلیا الحاوی، بیروت: دارالکتب اللبنانی.
- القالی، ابوعلی (۱۳۴۴ ق). *الأمالی*، حَقَّقه محمد عبدالجواد الأضمعی، قاهرة: دارالکتب المصریة.
- قبش، احمد (۱۴۰۵ ق). *مجمع الحکم و الأمثال فی الشعر العربی*، دمشق: دار الرشید.
- القرطبی، ابو عمر یوسف بن عبدالله (۱۴۱۴ ق). *جامع بیان العلم و فضله*، حَقَّقه ابی الاشبال الزهیری، المملكة العربیة السعودیة: دار ابن الجوزی.
- القزوینی الرازی، احمد بن فارس (۱۴۱۸ ق). *الصاحبی فی فقه اللغة العربیة و مسائلها*، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- الماوردی، علی بن محمد (۱۴۰۶ ق). *أدب الدنیا و الدین*، بیروت: دار مكتبة الحياة.
- الماوردی، علی بن محمد (۱۴۲۰ ق). *الأمثال و الحکم*، حَقَّقه فؤاد عبدالمنعم احمد، ریاض: دار الوطن.
- الماوردی، علی بن محمد (دون تاریخ). *تفسیر الماوردی (النکت والعیون)*، حَقَّقه السید ابن عبدال مقصود بن عبدالرحیم، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- المتنبی، ابی الطیب احمد بن الحسین (۱۳۷۶ ق). *دیوان بشرح ابی البقاء العکبری*، حَقَّقه مصطفى السقا، ابراهیم الیاری و عبدالحفیظ شلیبی، بیروت: دار المعرفة.

- المرسی، أبو الحسن علی بن إسماعیل بن سیده (۱۴۱۷ ق.). *المخصص*، حَقَّقه خلیل ابراهیم جفال، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- المرسی، أبو الحسن علی بن إسماعیل بن سیده (۱۴۲۱ ق.). *المحكم و المحيط الأعظم*، حَقَّقه عبدالحمید هنداو، بیروت: دارالکتب العلمیة .
- المستعصمی، محمد بن أیدمر (۱۴۳۶ ق.). *الدر الفريد و بیت القصید*، حَقَّقه کامل سلمان الجبوری، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- المعری، ابوالعلاء (۱۳۷۶ ق.). *سقط الزند*، بیروت: دار صادر.
- المیدانی، عبدالرحمن بن حسن حَبَنَّتْکة (۱۴۱۶ ق.). *البلاغة العربیة* ، دمشق: دار القلم.
- الهمدانی، بدیع‌الزمان احمد بن الحسین (۱۴۲۴ ق.). *دیوان*، حَقَّقه یسری عبدالغنی عبدالله، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- همدانی، عین‌القضات (۱۳۶۲ ش.). *نامه‌ها*، به تحقیق عقیف عسیران و علی نقی منزوی، تهران: زوار.
- همدانی، عین‌القضات (۲۰۰۸ م.). *زبدة الحقائق و یلیه رسالته شکوی الغریب*، حَقَّقه عاصم ابراهیم الکیالی، بیروت: دارالکتب العلمیة .
- همدانی، عین‌القضات (۱۳۸۶ ش.). *تمهیدات*، به تصحیح عقیف عسیران، تهران: منوچهری.
- واعظ، سعید (۱۳۸۳ ش.). «ابیات عربی نامه‌های عین‌القضات همدانی (جلد نخست)»، *فصلنامه زبان و ادب فارسی دانشگاه خوارزمی*، س ۱۱، ش ۴۲-۴۳، ۵۱-۵۴.
- واعظ، سعید (۱۳۸۳ ش.). «ابیات عربی نامه‌های عین‌القضات همدانی (بخش دوم، قسمت اول)»، *پیک نور*، س ۲، ش ۳، ۵۲-۶۰.
- واعظ، سعید (۱۳۸۵ ش.). «ابیات عربی نامه‌های عین‌القضات همدانی (بخش دوم، قسمت دوم)»، *متن پژوهی ادبی*، ش ۲۷، ۳۳-۴۶.
- و شاء، ابوالطیب محمد بن احمد (۱۳۷۲ ق.). *الظرف و الظرفاء*، حَقَّقه کمال مصطفی، قاهره: مكتبة الخانجي.

References

- Abbas, I. (Ed.) (1971). *Kathir ibn Abdul Rahman Azzat's poetical works*. Beirut: Dar al-Khaqafat [in Arabic].
- Abbas, I., Al-Saafin, I., & Abbas, B. (Eds.) (2008). *Abu al-Faraj Ali ibn Hossein al-Isfahani's al-Aghani*. Beirut: Dar Sader [in Arabic].
- Abd Al-Rahim, I. A. (Ed.) (n.d). *Ali ibn Mohammad Al-Mawardi's Interpretation of al-Mawardi*. Beirut: Dar al-Kotob al-Ilmiyyah [in Arabic].
- Abdel Mawjoud, A. A., & Moawaz, A. M. (Eds.) (1994). *Abu al-Fazl Ahmad al-Asqalani's al-Esabat fi Tamyiz al-Sahabat*. Beirut: Dar al-Kotob al-Ilmiyyah [in Arabic].
- Abdel Mawjoud, A. A., & Moawaz, Sh. A. M. (Eds.) (1997). *Mahmood Zamakhshari's al-Kashaf*. Riyadh: Obeikan Library [in Arabic].
- Abdel Mawjoud, A. A., & Moawaz, A. M. (Eds.) (1998). *Abu Haf's Siraj al-Din Omar ibn Adel's al-Lobab fi Uloum al-Kitab*. Beirut: Dar al-Kitab al-Ilmiyyah [in Arabic].

- Abdel Moneim Ahmed, F. (Ed.) (1999). *Ali ibn Mohammad Al-Mawardi's al-Amsal'o Hekam*. Riyadh: Dar al-Watan [in Arabic].
- Abdel-Qader Atta, M. (Ed.) (1998). *Abu Abd al-Rahman al-Solami al-Nisaburi's Tabaghat al-soofieh*. Beirut: Dar al-Kotob al-Ilamiyyah [in Arabic].
- Abdo Azzam, M. (Ed.) (1950). *Abi tammam habib ibn aws al-tai's poetical works*. Cairo: Dar al-Ma'arif [in Arabic].
- Abdul-Ghafoor Attar, A. (Ed.) (1987). *Ismail ibn Hemad al-Jowhari's al-Sahah Taj al-Lughat va Sahah al-Arabiyyat*. Beirut: Dar al-Elm al-Malayyn [in Arabic].
- Abdul-Ghani Abdullah, Y. (Ed.) (2003). *Badi al-Zaman al-Hamedani's poetical works*. Beirut: Dar al-Kotob Al-Ilamiyyah [in Arabic].
- Abu Molhem, A. (Ed.) (2002). *Amr ibn Jahez's al-Bayan va al-Tabyin*. Beirut: Dar al-Hilal [in Arabic].
- Ahmad, M. A. (Ed.) (1983). *Ali Al-Basri's al-hemasat-e al-Basri'ya*. Beirut: Alam al-Kotob [in Arabic].
- Al-Alawi, S. M. B. (Ed.) (1981). *Bashar ibn Bord's poetical works*. Beirut: Dar al-Saghafah [in Arabic].
- Al-Ansi, A. B. (Ed.) (1900). *Al-Abivardi's poetical works*. Lebanon: Ottoman Press [in Arabic].
- Al-Asmai, M. A. (Ed.) (1926). *Abu Ali al-Qali's al-Amalie*. Cairo: The Egyptian Book House [in Arabic].
- Al-Bostani, K. (Ed.) (1991). *Abdollah ibn al-Mu'taz's poetical works*. Beirut: Dar Sader [in Arabic].
- Al-Daya, M. R. (Ed.) (1991). *Abu al-Abbas Ahmed al-Jarawi's al-Hemasat-e al-Maghrebi'ya*. Beirut: Dar al-Fekr al-Moaser [in Arabic].
- Al-Hamawi, Y. A. (1996). *Muejam-e al-Boldan*. Beirut: Dar Sader [in Arabic].
- Al-Hawi, E. (Ed.) (1983). *Hamam Farazdaq's poetical works*. Beirut: The Lebanese Book House [in Arabic].
- Al-Holv, A. F. M. (Ed.) (1981). *Abdolmalek al-Tha'alabi's al-Tamsil va al-Mohazerat*. Cairo: Al-Dar al-Arabiya [in Arabic].
- Al-Husseini, A. M. Kh. (1987). *Salak al-Dorar*. Beirut: Dar al-Bashaer al-Islamiyyah, Dar Ibn Hazm [in Arabic].
- Al-Husri, I. (1925). *Zohar-e al-Adab va Thomar-e al-Albab*. Beirut: Dar al-Jil [in Arabic].
- Al-Isfahani, A. N. A. (1932). *Holyat al-Awlia*. Cairo: Al-Saada Press [in Arabic].
- Al-Jubouri, K. S. (Ed.) (2015). *Mohammad al-Musta'sami's al-Durr al-Farid va Bayt-e al-Qasid*. Beirut: Dar al-Kotob al-Ilmiyyah [in Arabic].
- Al-Kayyali, A. I. (Ed.) (2008). *Ayn al-Quzat Hamedani's Zobdat-o al-Hghaeq*. Beirut: Dar al-Kotob al-Ilamiyyah [in Arabic].
- Al-Maari, A. A. (1956). *Sight-o al-Zand*. Beirut: Dar Sader [in Arabic].
- Al-Maidani, A. R. (1995). *Arabic rhetoric*. Damascus: Dar al-Qalam [in Arabic].
- Al-Mawardi, A. M. (1986). *Adab-e al-Donya va al-Din*. Beirut: Dar al-Maktabat al-Hayat [in Arabic].
- Al-Najati, A. Y., Al-Najjar, M. A., & Al-Shalabi, A. I. (Eds.) (1980). *Abu Zakaria Yahya al-Farra's Ma'ani Qur'an*. Cairo: The Egyptian Authority [in Arabic].
- Al-Nimri, M. A. K. (Ed.) (1998). *Mohammad al-Ameli's al-Kashkool*. Beirut: Dar al-Kotob al-Ilmiyyah [in Arabic].
- Al-Nimri, M. A. K. (Ed.) (2004). *Muhyiddin Muhammad ibn Arabi's al-Tajaliyat al-Ilahia*. Beirut: Dar al-Kotob al-Ilamiyyah [in Arabic].

- Al-Qazwini Al-Razi, A. (1997). *Al-Sahibi fi Fighh-e Loghat al-Arabiah va Masaeleha*. Beirut: Dar al-Kotob al-Ilmiyyah [in Arabic].
- Al-Sakka, M., & Al-Bayari, I. (Eds.) (1956). *Abi'teyb al-Mutanabbi's poetical works with explaining Abi al-Bagha al-Okbari*. Beirut: Dar al-Ma'rifat [in Arabic].
- Al-Sakka, M., Al-Abyari, I., & Al-Shalabi, A. H. (Eds.) (1955). *Abdul Malik al-Humairi's al-Sirat al-Nabavie*. Cairo: Mustafa al-Babi al-Halabi Press [in Arabic].
- Al-Tabrizi, Y. (1912). *Description of the Diwan-e al-Hamasa*. Beirut: Dar al-Qalam [in Arabic].
- Al-Tanahi, M. M. (Ed.) (1988). *Abuali al-Hasan ibn Ahmad al-Farsi's Kitab-e al-Shier aw Sharah-e al-Abyaat al-mushkilat al-Iierab*. Cairo: Al-Khanji Library [in Arabic].
- Al-Tanahi, M. M., & Al-Hilu, A. M. (Eds.) (1992). *Taj al-Din Abd al-Wahhab al-Sobki's Tabaqat al-Shafi'i al-Kubra*. Cairo: Dar Hajar [in Arabic].
- Al-Zahiri, A. A. (Ed.) (1994). *Abu-Omar al-Qurtabi's Jame'e Bayan al-Elm va Fazluhe*. Kingdom of Saudi Arabia: Dar Ibn al-Jawzi [in Arabic].
- Al-Zawi, T. A., & Al-Tanahi, M. M. (Eds.) (1979). *Majdodin ibn al-Athir's Annahayat fi Gharib-e al-Hadis va al-Asar*. Beirut: Al-Maktabat al-Ilmiyyah [in Arabic].
- Al-Zubaidi, M. (2021). *Taj-o al-Aroos men Jawaher al-Ghamoos*. Riyadh: Dar al-Hidaya [in Arabic].
- Anis, E. (Ed.) (2003). *Ishagh ibn Ibrahim al-Farabi's Muejim-e Divan-e al-Adab*. Cairo: Dar al-Shaeb [in Arabic].
- Awaz, A. A. (Ed.) (1998). *Mahmood Zamakhshari's al-Jebal va al-Amkenat va al-Miah*. Beirut: Dar al-Fazilah [in Arabic].
- Bani Atta, J. (Ed.) (2012). *Sharaf al-Din al-Hussein al-Taibi's Futouh al-Ghayb*. Dubai: Dubai International Prize for the Holy Qur'an.
- Basaj, A. H. (Ed.) (1994). *Ghilan Dhul-Rama's poetical works*. Beirut: Dar al-Kotob al-Ilmiyyah [in Arabic].
- Cranko, F. (Ed.) (1991). *Hassan al-Amedi's al-Mo'talef va al-Mokhtalef fi Asma'e al-Sho'ara*. Beirut: Dar al-Jil [in Arabic].
- Hasani, H., & Mansouri, M. (2013). A contemplation on the letters of Ayn al-Quzat Hamadani. *Journal of Ancient History of Persian Literature*, 4(1), 1-10 [in Persian].
- Hindawi, A. H. (Ed.) (2001). *Abu al-Hasan Ali al-Mursi's al-Mokam va al-Mohit-e al-A'azam*. Beirut: Dar al-Kotob al-Ilmiyyah [in Arabic].
- Ibn Hamdoun, M. H. (n.d). *Al-tazkirat al-Hamdouniat*. Beirut: Dar Sader.
- Ibn Manzour, M. (n.d). *Lisan al-Arab*. Beirut: Dar Sader [in Arabic].
- Ibrahim, M. A. (Ed.) (1958). *Jandah Amro'olqays' poetical works*. Cairo: Dar al-Ma'arif [in Arabic].
- Jaffal, Kh. I. (Ed.) (1996). *Abu al-Hasan Ali al-Mursi's al-Mukhasas*. Beirut: Dar al-Ehya al-Torath al-Arabi [in Arabic].
- Mahmoud, A. H. (Ed.) (1979). *Abu Hamid Muhammad al-Ghazali's al-Monghaz men al-Zalal*. Beirut: The Lebanese Book House [in Arabic].
- Mardom Back, Kh. (Ed.) (1980). *Ali ibn al-Jahm's poetical works*. Beirut: Dar al-Afaq al-Jadidah [in Arabic].
- Metraji, I. (Ed.) (1998). *Al-Qasem ibn Ali al-Hariri's Dorrat-o al-Ghawas fi Awham al-Khawas*. Beirut: Muasasat al-Kotob al-Thaqafiat [in Arabic].
- Mostafa, K. (Ed.) (1993). *Abul Tayyeb Muhammad Washa's al-Zarf va al-Zorafa*. Cairo: Al-Khanji School [in Arabic].
- Muhammad, F. (Ed.) (1996). *Omar ibn Abi Rabia's poetical works*. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabiya [in Arabic].

- Muhammad Jamil, S. (Ed.) (1999). *Abu Hayyan Muhammad Andolosi's al-Bahr al-Muhit fi al-Tafsir*. Beirut: Dar al-Fikr [in Arabic].
- Musa Masoud, M. A., & Al-Qassas, A. M. A. (Eds.) (2008). *Abu al-Hassan Ali al-Sakhawi's al-Tafsir al-Quran al-Azim*. Cairo: Universities Publishing House [in Arabic].
- Osiran, A. (Ed.) (2007). *Ayn al-Quzat Hamedani's Tamhidat*. Tehran: Manouchehri Publication [in Persian].
- Osiran, A., & Monzavi, A. N. (Eds.) (1983). *Ayn al-Quzat Hamedani's the letters*. Tehran: Zavvar Publication [in Persian].
- Oyoun Al-Soud, M. B. (Ed.) (1999). *Mahmood Zamakhshari's Asas al-Balaghat*. Beirut: Dar al-Kotob al-Ilmiyyah [in Arabic].
- Qaba, F. (Ed.) (1999). *Yoosuf ibn al-Sekkit's Kitab-e al-Alfaz*. Beirut: Maktabat-e Lebanon [in Arabic].
- Qobesh, A. (1984). *Complex of judgment and proverbs in Arabic poetry*. Damascus: Dar al-Rashid.
- Qomiha, M. (Ed.) (1984). *Ibn Abd al-Barba's al-Aghd-e al-Farid*. Beirut: Dar al-Kitab al-Ilmiyyah [in Arabic].
- Salim, M. I. (Ed.) (1409 BC). *Muhammad al-Shafei's poetical works*. Cairo: Ibn Sina Library [in Arabic].
- Waez, S. (2004a). Arabic verses of the letters of Ayn al-Quzat Hamedani (part one). *Quarterly Journal of Persian Language and Literature (Gowhar Gooya)*, 11(42-43), 51-74 [in Persian].
- Waez, S. (2004b). Arabic verses of the letters of Ayn al-Quzat Hamedani (part two). First Edition. *The Courier of Light – Humanities*, 2(3), 52-60 [in Persian].
- Waez, S. (2006). Arabic verses of the letters of Ayn al-Quzat Hamedani (part two). Second Edition. *Journal of Literary Text Research*, (27), 33-46 [in Persian].
- Zamakhshari, M. (1987). *Al-Mustaqsi fi amthal-e al-Arab*. Beirut: Dar al-Kotob al-Ilmiyyah [in Arabic].